

ZATWIERDZAM
Z up. WOJEWODY PODKARPACKIEGO
(-)
Lucyna Podhalicz
WICEWOJEWODA

S-I.9450.1.2018.EK

PODKARPACKI URZĄD WOJEWÓDZKI W RZESZOWIE
WYDZIAŁ POLITYKI SPOŁECZNEJ

Procedury postępowania interwencyjnego
w sytuacjach kryzysowych,
związanych z przemocą w rodzinie,
materiały instruktażowe, zalecenia –
dla osób realizujących te zadania.

RZESZÓW, 2018 r.

Spis treści.

Nr rozdziału	Tytuł	Strona
	Spis treści.	2
1.	Podstawa prawna.	4
2.	Przemoc w rodzinie – definicja.	5
3.	Formy przemocy w rodzinie oraz rozróżnienie pomiędzy przemocą a agresją.	6
4.	Skala zjawiska przemocy w rodzinie na terenie województwa podkarpackiego – dane dotyczące 2017 r.	8
5.	System przeciwdziałania przemocy w rodzinie w Polsce.	10
5.1.	Rodzaje pomocy udzielanej osobom doznającym przemocy w rodzinie.	12
5.2.	Podstawowe działania podejmowane w przypadku wystąpienia podejrzenia stosowania przemocy w rodzinie.	12
6.	Zasady postępowania przedstawicieli służb i instytucji w sytuacjach, związanych z przemocą w rodzinie.	14
6.1.	Postępowanie przedstawicieli jednostek organizacyjnych pomocy społecznej w sytuacji uzyskania informacji o występowaniu przemocy w rodzinie.	15
6.2.	Postępowanie przedstawicieli Gminnych i Miejskich Komisji Rozwiązywania Problemów Alkoholowych w sytuacji uzyskania informacji o występowaniu przemocy w rodzinie.	16
6.3.	Postępowanie przedstawicieli ochrony zdrowia w sytuacji uzyskania informacji o występowaniu przemocy w rodzinie.	18
6.4.	Postępowanie przedstawicieli oświaty w sytuacji uzyskania informacji o stosowaniu przemocy w rodzinie.	18
6.5.	Postępowanie przedstawicieli policji w sytuacji uzyskania informacji o stosowaniu przemocy w rodzinie.	20
6.6.	Procedury postępowania interwencyjnego w sytuacjach kryzysowych, związanych z przemocą w rodzinie dla Specjalistycznych Ośrodków Wsparcia dla Ofiar Przemocy w Rodzinie.	21
7.	Procedura: Zapewnienie przez ośrodki pomocy społecznej na terenie województwa podkarpackiego gotowości przystąpienia przez pracowników socjalnych do czynności interwencyjnych na telefoniczne wezwanie policjanta w sytuacji, gdy sprawca przemocy jest zatrzymany i rodzina wyraża potrzebę wsparcia ze strony pracownika socjalnego.	24
8.	Wskazówki dotyczące zasad postępowania z osobami uwikłanymi w problem przemocy w rodzinie.	25
8.1.	Spotkanie z osobą doznającą przemocy.	25
8.2.	Spotkanie z osobą stosującą przemoc.	26
8.3.	Bierna postawa osoby doznającej przemocy i sprawcy przemocy.	27
8.4.	Zmiana miejsca zamieszkania przez członków rodziny.	28

9.	Wskazówki do pracy dla zespołów interdyscyplinarnych i grup roboczych w zakresie realizacji procedury „Niebieskie Karty”.	29
10.	Wskazówki dotyczące tworzenia gminnych oraz powiatowych programów przeciwdziałania przemocy w rodzinie oraz ochrony ofiar przemocy w rodzinie.	32
11.	Zasady opracowywania programów oddziaływań korekcyjno–edukacyjnych dla osób stosujących przemoc w rodzinie.	34
12.	Wskazówki dotyczące zasad opracowywania programów psychologiczno–terapeutycznych dla osób stosujących przemoc w rodzinie.	40

1. Podstawa prawna.

- 1) Ustawa z dnia 29 lipca 2005 r. o przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie (Dz.U.2015.1390 j.t.).
- 2) Rozporządzenie Ministra Pracy i Polityki Społecznej z dnia 22 lutego 2011 r. w sprawie standardu podstawowych usług świadczonych przez specjalistyczne ośrodki wsparcia dla ofiar przemocy w rodzinie, kwalifikacji osób zatrudnionych w tych ośrodkach, szczegółowych kierunków prowadzenia oddziaływań korekcyjno–edukacyjnych wobec osób stosujących przemoc w rodzinie oraz kwalifikacji osób prowadzących oddziaływania korekcyjno–edukacyjne (Dz.U.2011.50.259).
- 3) Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 13 września 2011 r. w sprawie procedury „Niebieskie Karty” oraz wzorów formularzy „Niebieska Karta” (Dz.U.2011.209.1245).
- 4) Rozporządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych i Administracji z dnia 31 marca 2011 r. w sprawie procedury postępowania przy wykonywaniu czynności odebrania dziecka z rodziny w razie bezpośredniego zagrożenia życia lub zdrowia dziecka w związku z przemocą w rodzinie (Dz.U.2011.81.448).
- 5) Rozporządzenie Ministra Zdrowia z dnia 22 października 2010 r. w sprawie wzoru zaświadczenia lekarskiego o przyczynach i rodzaju uszkodzeń ciała związanych z użyciem przemocy (Dz.U.2010.201.1334).
- 6) Ustawa z dnia 12 marca 2004 r. o pomocy społecznej (Dz.U.2018.1508 j.t.).
- 7) Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. Kodeks postępowania karnego (Dz.U.2018.1987 j.t.).
- 8) Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. Kodeks karny (Dz.U.2018.1600 j.t.).
- 9) Ustawa z dnia 26 października 1982 r. o wychowaniu w trzeźwości i o przeciwdziałaniu alkoholizmowi (Dz.U.2018.2137 j.t.).
- 10) Ustawa z dnia 25 lutego 1964 r. Kodeks rodzinny i opiekuńczy (Dz.U.2017.682 j.t.).
- 11) Krajowy Program Przeciwdziałania Przemocy w Rodzinie na lata 2014–2020 (M.P.2014.445).

2. Przemoc w rodzinie – definicja.

Według definicji przyjętej w *ustawie z dnia 29 lipca 2005 r. o przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie (Dz.U.2015.1390 j.t.)* **przemoc w rodzinie** należy rozumieć, jako jednorazowe albo powtarzające się umyślne działanie lub zaniechanie, naruszające prawa lub dobra osobiste członków rodziny, w szczególności narażające te osoby na niebezpieczeństwo utraty życia, zdrowia, naruszające ich godność, nietykalność cielesną, wolność, w tym seksualną, powodujące szkody na ich zdrowiu fizycznym lub psychicznym, a także wywołujące cierpienia i krzywdy moralne u osób dotkniętych przemocą.¹

Z psychologicznego punktu widzenia **przemoc w rodzinie** to działanie:

- a) Intencjonalne i skierowane przeciwko innym członkom rodziny.
- b) Naruszające prawa i dobra osobiste ofiar.
- c) Wykorzystujące wyraźną asymetrię sił.
- d) Powodujące ból i cierpienie.

¹ Ustawa z dnia 29 lipca 2005 r. o przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie (Dz.U.2015.1390 j.t.)

3. Formy przemocy w rodzinie oraz rozróżnienie pomiędzy przemocą a agresją.

Przemoc w rodzinie jest działaniem intencjonalnym, zaplanowanym, ukierunkowanym na wyrządzenie drugiej osobie krzywdy, szkody, cierpienia. Dotyczy relacji z bliskimi, w której istnieje nierówny układ sił. Dochodzi do wykorzystywania władzy, siły fizycznej, psychicznej, materialnej przez silniejszego nad słabszym.

Przemoc w rodzinie może się objawiać w różnorodny sposób. Jej rodzaje i niektóre formy przedstawia poniższa tabela.

Tabela. Rodzaje i formy przemocy.

RODZAJE PRZEMOCY	KATALOG POTENCJALNYCH ZACHOWAŃ
PRZEMOC FIZYCZNA (dotyczy dorosłych i dzieci)	Np. popychanie, odpychanie, obezwładnianie, przytrzymywanie, policzkowanie, szczypanie, kopanie, duszenie, bicie otwartą ręką i pięściami, bicie przedmiotami, ciskanie w kogoś przedmiotami, parzenie, polewanie substancjami żrącymi, użycie broni lub innych niebezpiecznych narzędzi, porzucanie w niebezpiecznej okolicy, wyrzucanie z samochodu, gaszenie papierosa na osobie, nieudzielanie koniecznej pomocy i in.
PRZEMOC PSYCHICZNA (dotyczy dorosłych i dzieci)	Np. wyśmiewanie poglądów, religii, pochodzenia, narzucanie własnych poglądów, karanie przez odmowę uczuć, zainteresowania, szacunku, stała krytyka, wmawianie choroby psychicznej, izolacja społeczna (kontrolowanie i ograniczanie kontaktów z innymi osobami), domaganie się posłuszeństwa, ograniczanie snu i pożywienia, degradacja werbalna (wyzywanie, poniżanie, upokarzanie, zawstydzanie), stosowanie bezprawnych gróźb np. zabiję cię, szantażowanie zabójstwem, przekonywanie o swojej bezkarności i in.
PRZEMOC SEKSUALNA (dotyczy dorosłych i dzieci)	Np. wymuszanie pożycia seksualnego, wymuszanie nieakceptowanych pieszczot i praktyk seksualnych, wymuszanie seksu z osobami trzecimi, sadystyczne formy współżycia seksualnego, demonstrowanie zazdrości, krytyka zachowań seksualnych, poniżanie możliwości, obśmiewanie, wymuszanie oglądania pornografii i powtarzania zachowań tam stosowanych, patologiczna zazdrość o zachowania seksualne, których nie ma i in.
PRZEMOC EKONOMICZNA (dotyczy dorosłych i dzieci)	Np. odbieranie zarobionych pieniędzy, uniemożliwianie podjęcia pracy zarobkowej, niezaspokajanie podstawowych, materialnych potrzeb członków rodziny i in.
ZANIEDBYWANIE (dotyczy dzieci i dorosłych)	Np. niezaspokajanie podstawowych potrzeb zarówno fizycznych (właściwe odżywianie, ubieranie, ochrona zdrowia, edukacja itp.) jak i psychicznych (poczucie bezpieczeństwa, miłość, troska i in.)

Konflikt - To jednorazowe, lub powtarzalne epizody, sprzeczności potrzeb i/lub wartości pomiędzy członkami rodziny.²

Tabela. Rozróżnienie pomiędzy przemocą a agresją, na podstawie przykładowych cech.

Cechy	przemoc	agresja
Działanie mające na celu wyrządzenie krzywdy (fizycznej, psychicznej, materialnej)	tak	tak
Jest intencjonalna (nieprzypadkowa, sprawca zdaje sobie sprawę z celu swoich działań)	tak (To wszystkie nieprzypadkowe akty naruszające osobistą wolność jednostki, które przyczyniają się do fizycznej albo psychicznej szkody drugiego człowieka i które wykraczają poza społeczne normy wzajemnych kontaktów międzyludzkich (I. Pospiszył 1999))	tak (To świadome, zamierzone działanie, mające na celu wyrządzenie komuś szeroko rozumianej szkody – fizycznej, psychicznej lub materialnej).
Jest powtarzalna	tak	nie zawsze – może być aktem jednorazowym

² Kompilacja cech opisywanych w różnych definicjach, przyjęta dla potrzeb niniejszego opracowania.

Odbywa się w warunkach nierównowagi sił	<p style="text-align: center;">tak</p> <p>To wykorzystanie swojej przewagi nad drugim człowiekiem. Mamy z nią do czynienia wówczas, gdy osoba słabsza poddana jest przez dłuższy czas negatywnym działaniom osoby lub grupy osób silniejszych.</p>	<p style="text-align: center;">nie</p> <p>Jej cechą jest używanie przez kogoś siły fizycznej lub psychicznej wobec osoby o zbliżonych możliwościach, mającej zdolności skutecznej obrony. Uwaga! Czasem stosowana agresja może być reakcją obronną osoby na doświadczaną ze strony drugiej osoby przemoc.</p>
Może być konstruktywna	<p style="text-align: center;">nie</p> <p>Przemoc zawsze jest destruktywna</p>	<p style="text-align: center;">tak</p> <p>Np. obrona konieczna, ratowanie swojego życia, rodziny.</p>
Może być skierowana ku sobie	<p style="text-align: center;">nie</p>	<p style="text-align: center;">tak</p> <p>Autoagresja – to zaburzenie instynktu samozachowawczego, które wyraża się tendencją do samookaleceń, samouszkodzeń zagrażających zdrowiu lub życiu. Osoba atakuje samą siebie, co powoduje oprócz obrażeń fizycznych również pogłębienie problemów psychicznych.</p>
Rodzaje / typy	Przemoc fizyczna, psychiczna, seksualna, ekonomiczna.	Agresja zamierzona – instrumentalna, agresja zamierzona – celowa, autoagresja.

4. Skala zjawiska przemocy w rodzinie na terenie województwa podkarpackiego – dane dotyczące 2017 r.

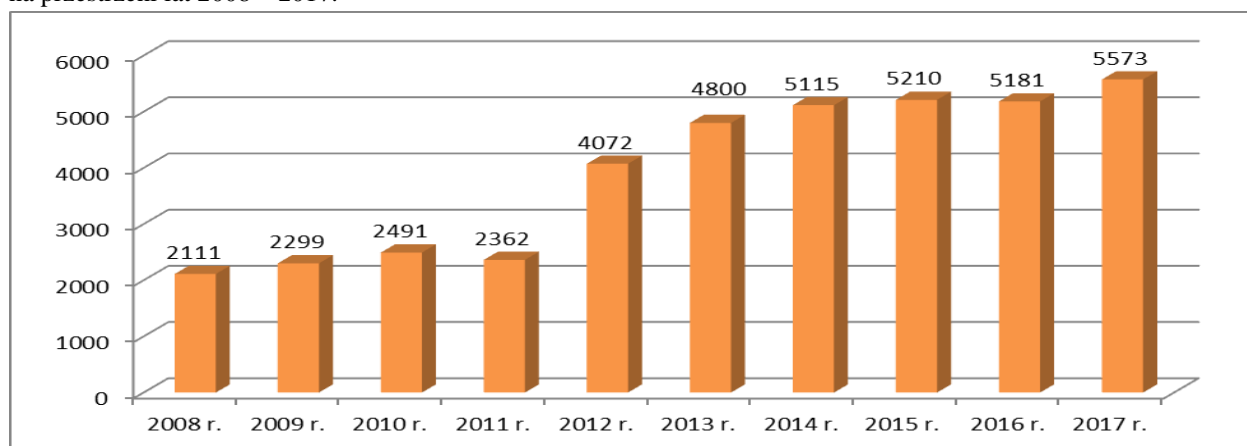
1) Liczba gmin w województwie podkarpackim, w których odnotowano występowanie problemu przemocy w rodzinie.

Rok	TAK	NIE	Brak odpowiedzi
2017	160	0	0

2) Skala przemocy w rodzinie oraz częstotliwość jej występowania.

Liczba rodzin, w których występuje zjawisko przemocy w rodzinie	Częstotliwość zdarzeń przemocowych w ww. rodzinach (należy podać liczbę rodzin)		
	1 raz w roku	od 2 do 5 razy w roku	6 razy w roku i więcej
5573	3991	1328	254

Wykres. Zidentyfikowana liczba rodzin, w których występuje problem przemocy domowej porównanie na przestrzeni lat 2008 – 2017.



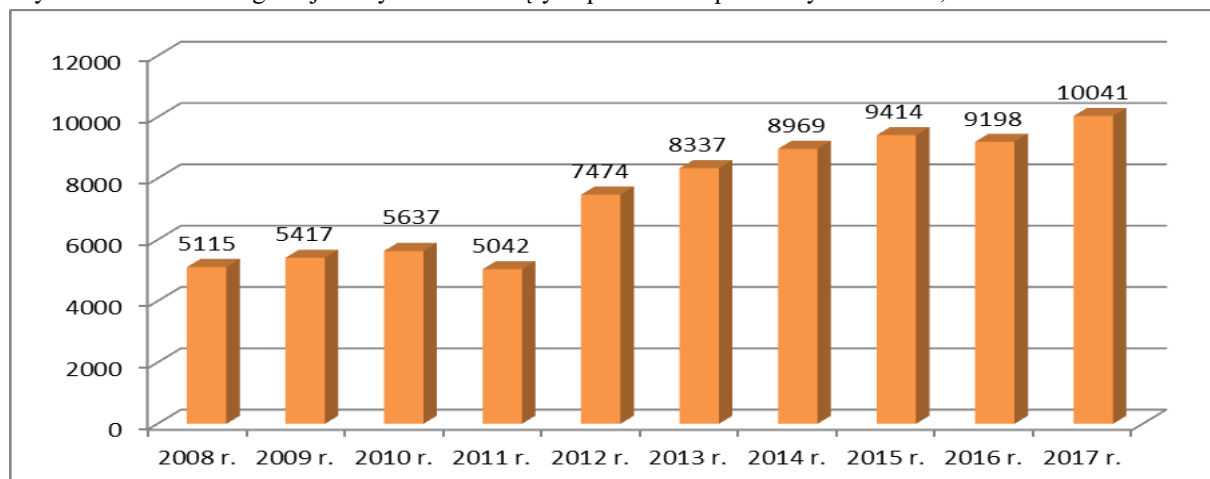
3) Liczba osób poszkodowanych w wyniku przemocy w rodzinie.

Ogółem osoby poszkodowane	kobiety			mężczyźni			dzieci			
	Ogółem	z tego:		Ogółem	z tego:		Ogółem	z tego:		
		osoby starsze*	osoby niepełno-sprawne		osoby starsze*	osoby niepełno-sprawne		do 13 r.ż.	od 14 do 18 lat	niepełno-sprawne**
10041	5580	849	331	1523	296	128	2938	1948	990	110

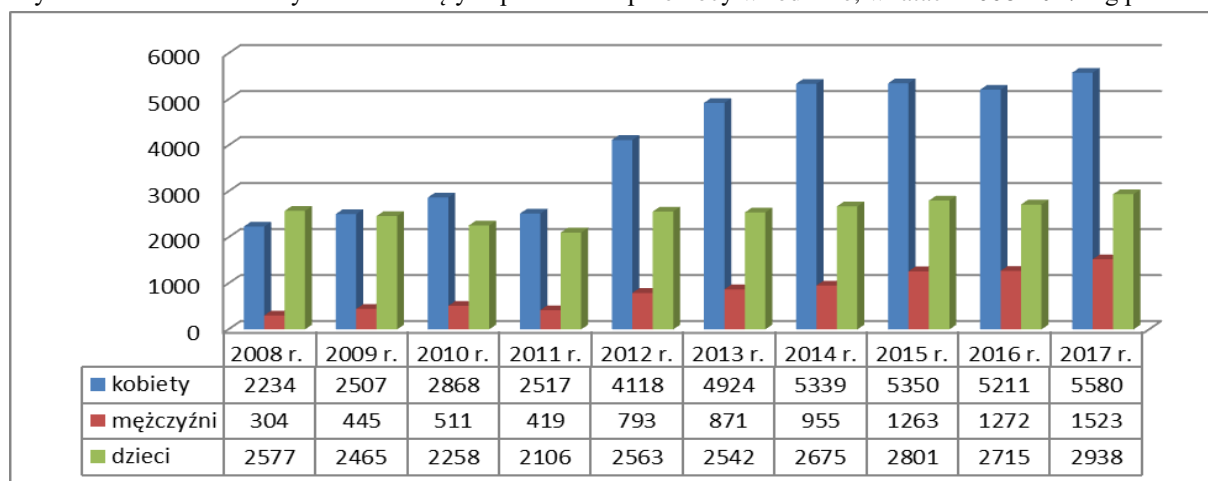
* Kobiety i mężczyźni powyżej 65 roku życia.

**Dzieci od 0 do 18 roku życia.

Wykres. Porównanie ogólnej liczby osób dotkniętych problemem przemocy w rodzinie, w latach 2008-2017.



Wykres. Porównanie liczby osób dotkniętych problemem przemocy w rodzinie, w latach 2008-2017 wg płci.



4) Najczęściej zgłaszane przez osoby pokrzywdzone formy przemocy.

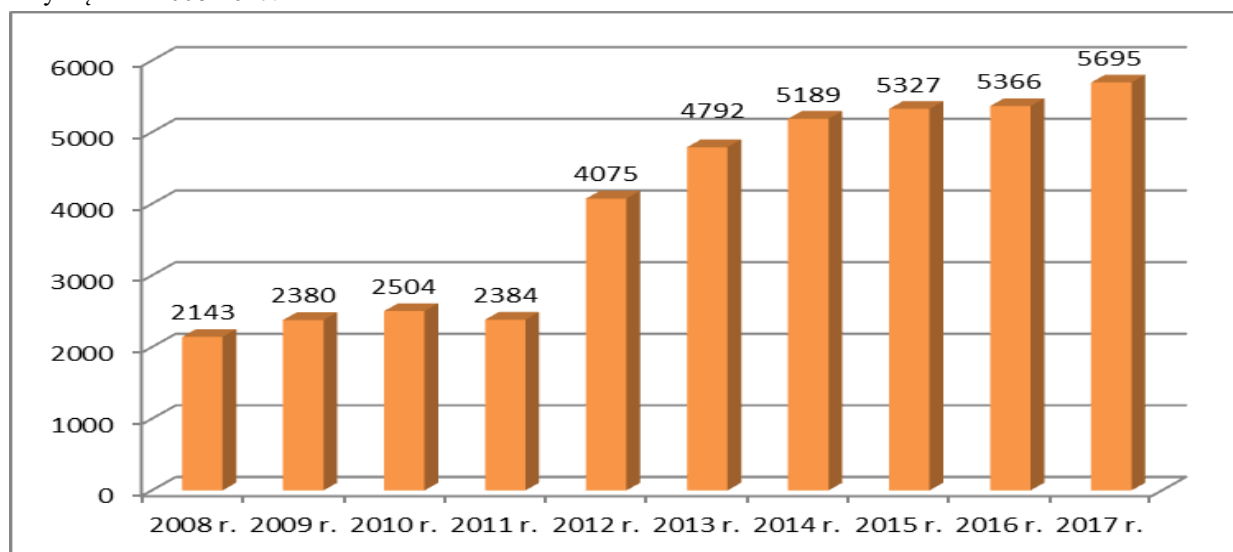
Forma przemocy	Liczba zgłaszających OPS
przemoc psychiczna / emocjonalna	157
przemoc fizyczna	152
przemoc ekonomiczna	49
przemoc seksualna	19
zaniedbywanie	45
połączenie kilku form przemocy	128

5) Liczba osób, co do których istnieje podejrzenie, że stosują przemoc w rodzinie.

Ogółem	Kobiety	Mężczyźni	Małoletni*
5695	516	5161	18

*Osoba do 18 r. ż.

Wykres. Porównanie liczby osób, co do których istnieje podejrzenie, że stosują przemoc w rodzinie – dane dotyczące lat 2008-2017.



5. System przeciwdziałania przemocy w rodzinie w Polsce.

System przeciwdziałania przemocy w rodzinie w Polsce jest systemem, w którym skorelowano ze sobą wiele różnych działań o charakterze prawnym, psychologicznym i administracyjnym, których wspólnym celem jest ochrona osób przed przemocą w rodzinie.

Podstawowymi aktami prawnymi odnoszącymi się do sytuacji osób doświadczających przemocy w rodzinie oraz określającymi zadania w zakresie przeciwdziałania przemocy w rodzinie dla organów administracji rządowej i jednostek samorządu terytorialnego są:

- 1) *Ustawa z dnia 29 lipca 2005 r. o przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie (Dz.U.2015.1390 j.t.),*
- 2) *Krajowy Program Przeciwdziałania Przemocy w Rodzinie na Lata 2014–2020 przyjęty uchwałą Nr 76 Rady Ministrów z dnia 29 kwietnia 2014 r. w sprawie ustanowienia Krajowego Programu Przeciwdziałania Przemocy w Rodzinie na lata 2014–2020 (M.P.2014.445).*

Do zadań własnych gminy należy w szczególności tworzenie gminnego systemu przeciwdziałania przemocy w rodzinie, w tym:

- 1) opracowanie i realizacja gminnego programu przeciwdziałania przemocy w rodzinie oraz ochrony ofiar przemocy w rodzinie;
- 2) prowadzenie poradnictwa i interwencji w zakresie przeciwdziałania przemocy w rodzinie w szczególności poprzez działania edukacyjne służące wzmocnieniu opiekuńczych i wychowawczych kompetencji rodziców w rodzinach zagrożonych przemocą w rodzinie;
- 3) zapewnienie osobom dotkniętym przemocą w rodzinie miejsc w ośrodkach wsparcia;
- 4) tworzenie zespołów interdyscyplinarnych.³

Do zadań własnych powiatu należy w szczególności:

- 1) opracowanie i realizację powiatowego programu przeciwdziałania przemocy w rodzinie oraz ochrony ofiar przemocy w rodzinie;
- 2) opracowanie i realizację programów służących działaniom profilaktycznym, mającym na celu udzielenie specjalistycznej pomocy, zwłaszcza w zakresie promowania i wdrożenia prawidłowych metod wychowawczych w stosunku do dzieci w rodzinach zagrożonych przemocą w rodzinie;
- 3) zapewnienie osobom dotkniętym przemocą w rodzinie miejsc w ośrodkach wsparcia;
- 4) zapewnienie osobom dotkniętym przemocą w rodzinie miejsc w ośrodkach interwencji kryzysowej.⁴

³ Ustawa z dnia 29 lipca 2005 r. o przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie (Dz.U.2015.1390 j.t.)

⁴ Ustawa z dnia 29 lipca 2005 r. o przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie (Dz.U.2015.1390 j.t.)

Do zadań z zakresu administracji rządowej realizowanych przez powiat należy w szczególności:

- 1) tworzenie i prowadzenie specjalistycznych ośrodków wsparcia dla ofiar przemocy w rodzinie,
- 2) opracowywanie i realizacja programów oddziaływań korekcyjno-edukacyjnych dla osób stosujących przemoc w rodzinie.⁵

Ponadto do zadań własnych powiatu wynikających z *ustawy o pomocy społecznej* należy prowadzenie ośrodków interwencji kryzysowej, które również wykonują zadania związane z przeciwdziałaniem przemocy w rodzinie.⁶

Do zadań własnych samorządu województwa należy w szczególności:

- 1) opracowanie i realizacja wojewódzkiego programu przeciwdziałania przemocy w rodzinie,
- 2) inspirowanie i promowanie nowych rozwiązań w zakresie przeciwdziałania przemocy w rodzinie,
- 3) opracowywanie ramowych programów ochrony ofiar przemocy w rodzinie oraz ramowych programów oddziaływań korekcyjno-edukacyjnych dla osób stosujących przemoc w rodzinie,
- 4) organizowanie szkoleń dla osób realizujących zadania związane z przeciwdziałaniem przemocy w rodzinie.⁷

Do zadań Wojewody należy:

- 1) opracowywanie materiałów instruktażowych, zaleceń, procedur postępowania interwencyjnego w sytuacjach kryzysowych związanych z przemocą w rodzinie dla osób realizujących te zadania,
- 2) monitorowanie zjawiska przemocy w rodzinie,
- 3) powoływanie i odwoływanie Wojewódzkiego Koordynatora Realizacji Krajowego Programu Przeciwdziałania Przemocy w Rodzinie,
- 4) monitorowanie realizacji Krajowego Programu Przeciwdziałania Przemocy w Rodzinie przy pomocy Wojewódzkiego Koordynatora Realizacji Krajowego Programu Przeciwdziałania Przemocy w Rodzinie,
- 5) nadzór nad realizacją zadań z zakresu przeciwdziałania przemocy w rodzinie realizowanych przez samorząd gminny, powiatowy i województwa,

⁵ jw.

⁶ Ustawa z dnia 12 marca 2004 r. o pomocy społecznej (Dz.U.2018.1508 j.t.), art. 19 pkt 12.

⁷ Ustawa z dnia 29 lipca 2005 r. o przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie (Dz.U.2015.1390 j.t.)

- 6) kontrola realizacji zadań z zakresu przeciwdziałania przemocy w rodzinie wykonywanych przez podmioty niepubliczne na podstawie umów z organami administracji rządowej i samorządowej.⁸

5.1. Rodzaje pomocy udzielanej osobom doznającym przemocy w rodzinie.

Zgodnie z *art. 3 ustawy z dnia 29 lipca 2005 r. przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie*, osobie dotkniętej przemocą w rodzinie udziela się bezpłatnej pomocy, w szczególności w formie:

- 1) poradnictwa medycznego, psychologicznego, prawnego, socjalnego, zawodowego i rodzinnego,
- 2) interwencji kryzysowej i wsparcia,
- 3) ochrony przed dalszym krzywdzeniem, poprzez uniemożliwienie osobom stosującym przemoc korzystania ze wspólnie zajmowanego z innymi członkami rodziny mieszkania oraz zakazanie kontaktowania się i zbliżania się do osoby pokrzywdzonej,
- 4) zapewnienia bezpiecznego schronienia w specjalistycznym ośrodku wsparcia dla ofiar przemocy w rodzinie,
- 5) badania lekarskiego w celu ustalenia przyczyn i rodzaju uszkodzeń ciała związanych z użyciem przemocy w rodzinie oraz wydania zaświadczenia lekarskiego w tym przedmiocie,
- 6) zapewnienia osobie dotkniętej przemocą w rodzinie, która nie ma tytułu prawnego do zajmowanego wspólnie ze sprawcą przemocy lokalu, pomocy w uzyskaniu mieszkania.

Bezpośrednia pomoc dla osób uwikłanych w problem przemocy w rodzinie organizowana i realizowana jest na szczeblu gminnym i powiatowym, na podstawie opracowanych programów przeciwdziałania przemocy w rodzinie i ochrony ofiar przemocy w rodzinie.

5.2. Podstawowe działania podejmowane w przypadku wystąpienia podejrzenia stosowania przemocy w rodzinie.

Zgodnie z *art. 9 d ust. 2-4 ustawy o przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie*, w każdym przypadku, w którym zaistnieje podejrzenie stosowania przemocy w rodzinie, zobowiązani do wszczęcia procedury „Niebieskie Karty” są przedstawiciele:

- 1) jednostek organizacyjnych pomocy społecznej,
- 2) gminnych komisji rozwiązywania problemów alkoholowych,
- 3) policji,

⁸ Ustawa z dnia 29 lipca 2005 r. o przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie (Dz.U.2015.1390 j.t.)

- 4) oświaty,
- 5) ochrony zdrowia.

Należy pamiętać, że do udzielenia pomocy osobom doznającym przemocy w rodzinie oraz wszczynania procedury „Niebieskie Karty” zobowiązane są wszystkie jednostki organizacyjne pomocy społecznej, gminne komisje rozwiązywania problemów alkoholowych, a także wszystkie jednostki policji, ochrony zdrowia i oświaty, wymienione w odpowiednich przepisach prawa.

Wszczęcie procedury następuje poprzez wypełnienie formularza „Niebieska Karta–A”. Podejmowanie interwencji w środowisku wobec rodziny dotkniętej przemocą odbywa się w oparciu o procedurę „Niebieskie Karty” i nie wymaga zgody osoby dotkniętej przemocą w rodzinie. Procedura „Niebieskie Karty” obejmuje ogół czynności podejmowanych i realizowanych przez przedstawicieli ww. podmiotów, którzy realizują procedurę w oparciu o zasadę współpracy i przekazują informacje o podjętych działaniach przewodniczącemu zespołu interdyscyplinarnego.

Ponadto, zgodnie z *art. 12 ustawy o przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie* osoby, które w związku z wykonywaniem swoich obowiązków służbowych lub zawodowych powzięły podejrzenie o popełnieniu ściganego z urzędu przestępstwa z użyciem przemocy w rodzinie, niezwłocznie zawiadamiają o tym Policję lub prokuratora.

Osoby będące świadkami przemocy w rodzinie powinny zawiadomić o tym Policję, prokuratora lub inny podmiot działający na rzecz przeciwdziałania przemocy w rodzinie.

6. Zasady postępowania przedstawicieli służb i instytucji w sytuacjach związanych z przemocą w rodzinie.

Działania wspólne wszystkich służb określonych w art. 9 a ust. 3 pkt 1-5 ustawy o przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie, wynikające m.in. z ustawy o przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie oraz rozporządzenia Rady Ministrów z dnia 13 września 2011 r. w sprawie procedury „Niebieskie Karty” oraz wzorów formularzy „Niebieska Karta”.

- 1) Zapewnienie bezpieczeństwa osobie, co do której istnieje podejrzenie, że jest dotknięta przemocą w rodzinie.
- 2) Wypełnienie formularza „Niebieska Karta–A”, w obecności osoby, co do której istnieje podejrzenie, że jest dotknięta przemocą w rodzinie. W przypadku braku możliwości wypełnienia formularza „Niebieska Karta–A” z uwagi na nieobecność osoby, co do której istnieje podejrzenie, że jest dotknięta przemocą w rodzinie, stan jej zdrowia lub ze względu na zagrożenie jej życia lub zdrowia, wypełnienie formularza „Niebieska Karta–A” następuje niezwłocznie po nawiązaniu bezpośredniego kontaktu z tą osobą lub po ustaniu przyczyny uniemożliwiającej jego wypełnienie. W przypadku, gdy nawiązanie bezpośredniego kontaktu z osobą, co do której istnieje podejrzenie, że jest dotknięta przemocą w rodzinie, jest niewykonalne, wypełnienie formularza „Niebieska Karta–A” następuje bez udziału tej osoby.
- 3) W przypadku podejrzenia stosowania przemocy w rodzinie wobec dziecka, czynności podejmowane i realizowane w ramach procedury przeprowadza się w obecności rodzica, opiekuna prawnego lub faktycznego.
- 4) Jeżeli osobami, wobec których istnieje podejrzenie, że stosują przemoc w rodzinie wobec dziecka, są rodzice, opiekunowie prawni lub faktyczni, działania z udziałem dziecka przeprowadza się w obecności pełnoletniej osoby najbliższej w rozumieniu art. 115 § 11 ustawy z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks karny (Dz.U.2018.1600 t.j.).
- 5) Działania z udziałem dziecka, co do którego istnieje podejrzenie, że jest dotknięte przemocą w rodzinie, powinny być prowadzone w miarę możliwości w obecności psychologa.
- 6) Po wypełnieniu formularza „Niebieska Karta–A” osobie, co do której istnieje podejrzenie, że jest dotknięta przemocą w rodzinie, przekazuje się formularz „Niebieska Karta–B”. Jeżeli osobą, co do której istnieje podejrzenie, że jest dotknięta przemocą w rodzinie, jest dziecko, formularz „Niebieska Karta–B” przekazuje się rodzicowi, opiekunowi prawnemu lub faktycznemu albo osobie, która zgłosiła podejrzenie stosowania przemocy w rodzinie.

- 7) Przekazanie wypełnionego formularza „Niebieska Karta–A” do przewodniczącego zespołu interdyscyplinarnego następuje niezwłocznie, nie później niż w terminie 7 dni od dnia wszczęcia procedury.
- 8) Udział w posiedzeniach zespołu interdyscyplinarnego/grup roboczych.
- 9) Zaangażowanie w pracę z rodziną objętą procedurą „Niebieskie Karty”.
- 10) Dokumentowanie prowadzonych czynności oraz przekazywanie informacji o prowadzonych działaniach przewodniczącemu zespołu interdyscyplinarnego.
- 11) Poinformowanie policji lub prokuratora o powzięciu podejrzenia o popełnieniu ściganego z urzędu przestępstwa z użyciem przemocy w rodzinie.

6.1. Postępowanie przedstawicieli jednostek organizacyjnych pomocy społecznej w sytuacji uzyskania informacji o występowaniu przemocy w rodzinie.

Działania interwencyjne pracownika socjalnego jednostki organizacyjnej pomocy społecznej:

W sytuacji zagrożenia życia, zdrowia, bezpieczeństwa osoby/osób doświadczających przemocy w rodzinie:

- 1) Wezwanie policji.
- 2) Wezwanie pogotowia ratunkowego.
- 3) Zapewnienie miejsca w całodobowej placówce dla ofiar przemocy w rodzinie w tym np. w specjalistycznym ośrodku wsparcia dla ofiar przemocy w rodzinie lub ośrodku interwencji kryzysowej.
- 4) Niezwłoczne zawiadomienie policji lub prokuratora o powzięciu podejrzenia o popełnieniu ściganego z urzędu przestępstwa z użyciem przemocy w rodzinie.
- 5) W razie bezpośredniego zagrożenia życia lub zdrowia dziecka w związku z przemocą w rodzinie, podjęcie decyzji wspólnie z policjantem i przedstawicielem służb medycznych o odebraniu dziecka z rodziny, celem umieszczenia u innej niezamieszkującej wspólnie osoby najbliższej, w rodzinie zastępczej lub placówce opiekuńczo – wychowawczej.

W ramach procedury „Niebieskie Karty” pracownik socjalny jednostki organizacyjnej pomocy społecznej:

- 1) Diagnozuje sytuację i potrzeby osoby, co do której istnieje podejrzenie, że jest dotknięta przemocą w rodzinie,
- 2) Udziela kompleksowych informacji o:
 - a) możliwościach uzyskania pomocy, w szczególności psychologicznej, prawnej, socjalnej i pedagogicznej, oraz wsparcia, w tym o instytucjach i podmiotach świadczących specjalistyczną pomoc na rzecz osób dotkniętych przemocą w rodzinie,

- b) formach pomocy dzieciom doznającym przemocy w rodzinie oraz o instytucjach i podmiotach świadczących tę pomoc,
- c) możliwościach podjęcia dalszych działań mających na celu poprawę sytuacji osoby, co do której istnieje podejrzenie, że jest dotknięta przemocą w rodzinie.
- 3) Organizuje niezwłocznie dostęp do pomocy medycznej, jeżeli wymaga tego stan zdrowia osoby, co do której istnieje podejrzenie, że jest dotknięta przemocą w rodzinie.
- 4) Zapewnia osobie co do której istnieje podejrzenie, że jest dotknięta przemocą w rodzinie, w zależności od potrzeb, schronienia w całodobowej placówce świadczącej pomoc, w tym w szczególności w specjalistycznym ośrodku wsparcia dla ofiar przemocy w rodzinie lub w ośrodku interwencji kryzysowej.
- 5) Może prowadzić rozmowy z osobami, wobec których istnieje podejrzenie, że stosują przemoc w rodzinie, na temat konsekwencji stosowania przemocy w rodzinie oraz informuje te osoby o możliwościach podjęcia leczenia lub terapii i udziale w programach oddziaływań korekcyjno-edukacyjnych dla osób stosujących przemoc w rodzinie.

Inne działania:

- 1) Udział w pracach zespołu interdyscyplinarnego lub grupy roboczej oraz dokumentowanie działań prowadzonych w ramach procedury „Niebieskie Karty”.

6.2. Postępowanie przedstawicieli Gminnych i Miejskich Komisji Rozwiązywania Problemów Alkoholowych w sytuacji uzyskania informacji o występowaniu przemocy w rodzinie.

W ramach procedury „Niebieskie Karty” przedstawiciel Gminnej/Miejskiej Komisji Rozwiązywania Problemów Alkoholowych podejmuje m.in. następujące działania:

- 1) Diagnozuje sytuację i potrzeby osoby, co do której istnieje podejrzenie, że jest dotknięta przemocą w rodzinie.
- 2) Udziela kompleksowych informacji o:
 - a) możliwościach uzyskania pomocy, w szczególności psychologicznej, prawnej, socjalnej i pedagogicznej, oraz wsparcia, w tym o instytucjach i podmiotach świadczących specjalistyczną pomoc na rzecz osób dotkniętych przemocą w rodzinie,
 - b) formach pomocy dzieciom doznającym przemocy w rodzinie oraz o instytucjach i podmiotach świadczących tę pomoc,
 - c) możliwościach podjęcia dalszych działań mających na celu poprawę sytuacji osoby, co do której istnieje podejrzenie, że jest dotknięta przemocą w rodzinie.

- 3) Organizuje niezwłocznie dostęp do pomocy medycznej, jeżeli wymaga tego stan zdrowia osoby, co do której istnieje podejrzenie, że jest dotknięta przemocą w rodzinie.
- 4) Może prowadzić rozmowy z osobami, wobec których istnieje podejrzenie, że stosują przemoc w rodzinie, na temat konsekwencji stosowania przemocy w rodzinie oraz informuje te osoby o możliwościach podjęcia leczenia lub terapii i udziale w programach oddziaływań korekcyjno–edukacyjnych dla osób stosujących przemoc w rodzinie lub programach psychologiczno-terapeutycznych skierowanych do ww. osób.

Inne działania członka G/MKRPA:

- 1) Diagnoza sytuacji rodziny pod kątem występowania przemocy domowej w związku z nadużywaniem alkoholu przez członka rodziny.
- 2) Udzielenie wsparcia emocjonalnego.
- 3) Poinformowanie o przysługujących uprawnieniach.
- 4) Przygotowanie do udziału w postępowaniu przed sądem oraz organami ścigania.
- 5) Umożliwienie dostępu do specjalistycznej pomocy psychologicznej, prawnej, pedagogicznej i in.
- 6) Niezwłoczne zawiadomienie policji lub prokuratora o powzięciu podejrzenia o popełnieniu ściganego z urzędu przestępstwa z użyciem przemocy w rodzinie.
- 7) W przypadku wychowywania w rodzinie dzieci, wniosek do sądu o wgląd w sytuację rodziny.
- 8) Udział w pracach zespołu interdyscyplinarnego lub grupy roboczej oraz dokumentowanie działań prowadzonych w ramach procedury „Niebieskie Karty”.

Niektóre działania podejmowane wobec osób stosujących przemoc w rodzinie w związku z problemem alkoholowym:

- 1) Wezwanie na rozmowę interwencyjną, poinformowanie o konsekwencjach stosowania przemocy w rodzinie oraz możliwościach uzyskania pomocy w postaci leczenia uzależnień oraz udziału w programie oddziaływań korekcyjno–edukacyjnych lub psychologiczno-terapeutycznych dla osób stosujących przemoc w rodzinie.
- 2) W sytuacji stwierdzenia problemu uzależnienia współistniejącego z problemem przemocy w rodzinie:
 - a) przeprowadzenie rozmowy motywującej do podjęcia leczenia odwykowego,
 - b) w razie zaprzeczania sprawcy o występowaniu problemu alkoholowego, skierowanie na badanie do biegłego, celem uzyskania właściwego orzeczenia o występowaniu uzależnienia,
 - c) uruchomienie procedury zobowiązania do leczenia odwykowego,

- d) skierowanie do skorzystania z pomocy specjalistów w punkcie konsultacyjnym, grupie AA, udziału w programie oddziaływań korekcyjno–edukacyjnych dla osób stosujących przemoc w rodzinie i in.

6.3. Postępowanie przedstawicieli ochrony zdrowia w sytuacji uzyskania informacji o występowaniu przemocy w rodzinie.

W ramach procedury „Niebieskie Karty” przedstawiciel ochrony zdrowia:

- 1) Każdorazowo udziela osobie, co do której istnieje podejrzenie, że jest dotknięta przemocą w rodzinie informacji o możliwościach uzyskania pomocy i wsparcia oraz o uprawnieniu do uzyskania bezpłatnego zaświadczenia lekarskiego o ustaleniu przyczyn i rodzaju uszkodzeń ciała związanych z użyciem przemocy w rodzinie.
- 2) Jeżeli stan zdrowia osoby, co do której istnieje podejrzenie, że jest dotknięta przemocą w rodzinie wymaga przewiezienia jej do podmiotu leczniczego, formularz „Niebieska Karta–A” wypełnia przedstawiciel podmiotu leczniczego, do którego osoba ta została przewieziona.
- 3) Wydaje bezpłatne zaświadczenie lekarskie o ustaleniu przyczyn i rodzaju uszkodzeń ciała związanych z użyciem przemocy w rodzinie.
- 4) Przedstawicielem ochrony zdrowia uprawnionym do działań jest osoba wykonująca zawód medyczny, w tym lekarz, pielęgniarka, położna i ratownik medyczny.

Inne działania przedstawiciela ochrony zdrowia:

- 1) Udział w pracach zespołu interdyscyplinarnego lub grupy roboczej oraz dokumentowanie działań prowadzonych w ramach procedury „Niebieskie Karty”.

Rekomenduje się korzystanie z opracowanych przez Instytut Psychologii Zdrowia PTP Ogólnopolskie Pogotowie dla Ofiar Przemocy w Rodzinie „Niebieska Linia” „Kwestionariuszy oceny ryzyka występowania przemocy w rodzinie oraz algorytmów postępowania dla ochrony zdrowia”, link: www.niebieskaLinia.pl/algorytmy/.

6.4. Postępowanie przedstawicieli oświaty w sytuacji uzyskania informacji o stosowaniu przemocy w rodzinie.

W ramach procedury „Niebieskie Karty” przedstawiciel oświaty:

- 1) Udziela kompleksowych informacji o:
 - a) Możliwościach uzyskania pomocy, w szczególności psychologicznej, prawnej, socjalnej i pedagogicznej, oraz wsparcia, w tym o instytucjach i podmiotach świadczących specjalistyczną pomoc na rzecz osób dotkniętych przemocą w rodzinie,

- b) Możliwościach podjęcia dalszych działań mających na celu poprawę sytuacji osoby, co do której istnieje podejrzenie, że jest dotknięta przemocą w rodzinie.
- 2) Organizuje niezwłocznie dostęp do pomocy medycznej, jeżeli wymaga tego stan zdrowia osoby, co do której istnieje podejrzenie, że jest dotknięta przemocą w rodzinie.
- 3) Może prowadzić rozmowy z osobami, wobec których istnieje podejrzenie, że stosują przemoc w rodzinie, na temat konsekwencji stosowania przemocy w rodzinie oraz informuje te osoby o możliwościach podjęcia leczenia lub terapii i udziale w programach oddziaływań korekcyjno–edukacyjnych dla osób stosujących przemoc w rodzinie.
- 4) Diagnozuje sytuację i potrzeby osoby, co do której istnieje podejrzenie, że jest dotknięta przemocą w rodzinie, w tym w szczególności wobec dzieci.
- 5) Udziela kompleksowych informacji rodzicowi, opiekunowi prawnemu, faktycznemu lub osobie najbliższej o możliwościach pomocy psychologicznej, prawnej, socjalnej i pedagogicznej oraz wsparcia rodzinie, w tym o formach pomocy dzieciom świadczonych przez instytucje i podmioty w zakresie specjalistycznej pomocy na rzecz osób dotkniętych przemocą w rodzinie.

Inne działania pracownika oświaty:

- 1) Poinformowanie o zaistniałej sytuacji dyrektora placówki oświatowej.
- 2) Wezwanie do szkoły na rozmowę rodziców/opiekunów dziecka stosujących przemoc, poinformowanie o prawnych konsekwencjach stosowania przemocy, przy absolutnym zachowaniu reguł bezpieczeństwa dziecka.
- 3) Niezwłoczne powiadomienie policji lub prokuratora o powzięciu podejrzenia o popełnieniu ściganego z urzędu przestępstwa z użyciem przemocy w rodzinie.
- 4) W sytuacji podejrzenia, że powrót dziecka do domu zagraża jego bezpieczeństwu, zdrowiu lub życiu – powiadomienie policji, celem przewiezienia dziecka w bezpieczne miejsce.
- 5) W sytuacji konieczności zapewnienia pomocy lekarskiej – wezwanie pogotowia ratunkowego.
- 6) Opracowanie planu pomocy dziecku na terenie szkoły i wdrożenie go do realizacji.
- 7) Poinformowanie rodziców o podjętych działaniach na rzecz dziecka, wdrożenie rodzica niestosującego przemocy wobec dziecka lub innych „bezpiecznych” członków rodziny do współpracy.

- 8) Poinformowanie rodzica stosującego przemoc w rodzinie o możliwości wzięcia przez niego udziału w programie oddziaływań korekcyjno – edukacyjnych dla osób stosujących przemoc w rodzinie.
- 9) Skierowanie pisma do Sądu Rodzinnego z prośbą o wgląd w sytuację dziecka w rodzinie oraz w miarę potrzeb do innych instytucji i służb.
- 10) Udział w pracach zespołu interdyscyplinarnego lub grupy roboczej oraz dokumentowanie czynności prowadzonych w ramach procedury „Niebieskie Karty”.

Rekomenduje się korzystanie z opracowanych przez Instytut Psychologii Zdrowia PTP Ogólnopolskie Pogotowie dla Ofiar Przemocy w Rodzinie „Niebieska Linia” „Kwestionariuszy oceny ryzyka oraz algorytmów postępowania w przypadku podejrzenia przemocy w rodzinie wobec dziecka – dla oświaty”, link: www.niebieskalinia.pl/algorytmy/.

6.5. Postępowanie przedstawicieli policji w sytuacji uzyskania informacji o stosowaniu przemocy w rodzinie.

Działania w ramach procedury „Niebieskie Karty”:

- 1) Udzielenie osobie, co do której istnieje podejrzenie, że jest dotknięta przemocą w rodzinie, niezbędnej pomocy, w tym pierwszej pomocy.
- 2) Niezwłoczne zorganizowanie dostępu do pomocy medycznej, jeśli wymaga tego stan zdrowia osoby, co do której istnieje podejrzenie, że jest dotknięta przemocą w rodzinie.
- 3) Podejmowanie, w razie potrzeby, innych niezbędnych czynności zapewniających ochronę życia, zdrowia i mienia osób, co do których istnieje podejrzenie, że są dotknięte przemocą w rodzinie, włącznie z zastosowaniem na podstawie odrębnych przepisów w stosunku do osoby, wobec której istnieje podejrzenie, że stosuje przemoc w rodzinie, środków przymusu bezpośredniego i zatrzymania.
- 4) Przeprowadzenie rozmowy z osobą, wobec której istnieje podejrzenie, że stosuje przemoc w rodzinie, w szczególności o odpowiedzialności karnej za znęcanie się fizyczne lub psychiczne nad osobą najbliższą lub inną osobą pozostającą w stałym lub przemijającym stosunku zależności od osoby, albo nad małoletnim lub osobą nieporadną, ze względu na jej stan psychiczny lub fizyczny. Wezwanie osoby, wobec której istnieje podejrzenie, że stosuje przemoc w rodzinie, do zachowania zgodnego z prawem i zasadami współżycia społecznego.
- 5) Przeprowadzenie w miejscu zdarzenia, w przypadkach niecierpiących zwłoki, czynności procesowych w niezbędnym zakresie, w granicach koniecznych do zabezpieczenia śladów i dowodów przestępstwa.

- 6) Podejmowanie działań mających na celu zapobieganie zagrożeniom mogącym występować w rodzinie, w szczególności składanie systematycznych wizyt sprawdzających stan bezpieczeństwa osoby, co do której istnieje podejrzenie, że jest dotknięta przemocą w rodzinie, w zależności od potrzeb określonych przez zespół interdyscyplinarny lub grupę roboczą.

Rekomenduje się stosowanie algorytmów postępowania oraz narzędzi szacowania ryzyka zagrożenia życia i zdrowia osób dotkniętych przemocą w rodzinie w sytuacji przeprowadzania interwencji wobec przemocy w rodzinie, opracowanych przez Instytut Psychologii Zdrowia PTP Ogólnopolskie Pogotowie dla Ofiar Przemocy w Rodzinie „Niebieska Linia”, link: www.niebieskalinia.pl/algorytmy/.

Inne działania przedstawicieli policji:

- 1) Prowadzenie działań zgodnie z kompetencjami zawodowymi.
- 2) Poinformowanie osoby podejrzanej o stosowanie przemocy w rodzinie o możliwości wzięcia udziału w programie oddziaływań korekcyjno–edukacyjnych dla osób stosujących przemoc w rodzinie lub programach psychologiczno-terapeutycznych.
- 3) Udział w pracach zespołu interdyscyplinarnego i grupy roboczej oraz dokumentowanie prowadzonych czynności ramach procedury „Niebieskie Karty”.

6.6. Procedury postępowania interwencyjnego w sytuacjach kryzysowych związanych z przemocą w rodzinie dla Specjalistycznych Ośrodków Wsparcia dla Ofiar Przemocy w Rodzinie.

Działania pracowników Specjalistycznego Ośrodka Wsparcia dla Ofiar Przemocy w Rodzinie w zakresie interwencyjnym:

- 1) Zapewnienie schronienia osobie doświadczającej przemocy w rodzinie oraz dzieciom pozostającym pod jej opieką, bez skierowania i bez względu na dochód, przez okres do trzech miesięcy z możliwością przedłużenia w przypadkach uzasadnionych sytuacją ofiary przemocy w rodzinie.
- 2) Ochrona ww. osób przed osobą stosującą przemoc.
- 3) Udzielanie natychmiastowej pomocy psychologicznej i prawnej.
- 4) Zorganizowanie niezwłocznie dostępu do pomocy medycznej – odpowiednio do potrzeb.
- 5) Rozpoznanie sytuacji osoby doświadczającej przemocy w rodzinie i ocena ryzyka w zakresie zagrożenia bezpieczeństwa tej osoby lub dzieci pozostających pod jej opieką.
- 6) Udzielenie innej pomocy niż ww. odpowiednio do potrzeb.

Działania pracowników Specjalistycznego Ośrodka Wsparcia dla Ofiar Przemocy w Rodzinie w zakresie terapeutyczno–wspomagającym:

- 1) Diagnoza problemu przemocy w rodzinie, dokonana przez zespół specjalistów: psychologa, pracownika socjalnego, pedagoga, prawnika oraz innych specjalistów.
- 2) Opracowanie indywidualnego planu pomocy osobie doświadczającej przemocy w rodzinie uwzględniającego: potrzeby, cele, metody i czas pomocy.
- 3) Udzielanie poradnictwa: psychologicznego, prawnego, socjalnego, medycznego.
- 4) Prowadzenie grup wsparcia lub grup terapeutycznych dla osób doświadczających przemocy w rodzinie.
- 5) Prowadzenie terapii indywidualnej ukierunkowanej na wsparcie osób doświadczających przemocy w rodzinie oraz nabycie umiejętności ochrony przed osobą stosującą przemoc w rodzinie.
- 6) Zapewnienie dostępu do pomocy medycznej – odpowiednio do potrzeb.
- 7) Ocena sytuacji dzieci na podstawie przeprowadzonego w tej rodzinie wywiadu środowiskowego oraz informacji pozyskanych w trakcie kontaktów z dzieckiem przez specjalistów Ośrodka,
- 8) Udzielanie dzieciom wsparcia lub pomocy psychologicznej oraz specjalistycznej pomocy socjoterapeutycznej i terapeutycznej.
- 9) Udzielanie konsultacji wychowawczych.

Działania pracowników Specjalistycznego Ośrodka Wsparcia dla Ofiar Przemocy w Rodzinie w zakresie zabezpieczenia potrzeb bytowych:

- 1) Zabezpieczenie całodobowego okresowego pobytu dla nie więcej niż trzydziestu osób, z zastrzeżeniem, że liczba ta może ulec zwiększeniu, zależnie od możliwości lokalowych specjalistycznego ośrodka wsparcia dla ofiar przemocy rodzinie oraz po uzyskaniu zgody organu prowadzącego.
- 2) Zabezpieczenie pomieszczeń do spania przeznaczonych maksymalnie dla pięciu osób, z uwzględnieniem sytuacji rodzinnej osoby doświadczającej przemocy w rodzinie.
- 3) Zabezpieczenie wspólnego pomieszczenia do pobytu dziennego z miejscem zabaw dla dzieci i miejsca do nauki.
- 4) Zapewnienie ogólnodostępnych łazienek, wyposażonych w sposób umożliwiający korzystanie zarówno przez osoby dorosłe, jak i dzieci, odpowiednio jedna łazienka na pięć osób.
- 5) Zapewnienie miejsca do prania i suszenia.
- 6) Zapewnienie ogólnodostępnej kuchni.
- 7) Zabezpieczenie wyżywienia, odzieży i obuwia oraz środków higieny osobistej i środków czystości – w sytuacji, jeśli dochód ofiary przemocy w rodzinie nie przekracza aktualnie

obowiązującego kryterium dochodowego osoby samotnie gospodarującej, o którym mowa w art. 8 ust. 1 pkt ustawy z dnia 12 marca 2004 r. o pomocy społecznej.

Działania formalne pracowników Specjalistycznych Ośrodków Wsparcia dla Ofiar

Przemocy w Rodzinie:

- 1) Powiadomienie policji lub prokuratora o powzięciu podejrzenia o popełnieniu ściganego z urzędu przestępstwa z użyciem przemocy w rodzinie.
- 2) Podjęcie pracy z klientem, zmierzającej do przygotowania go do składania zeznań i udziału w postępowaniu przed sądem.
- 3) Prowadzenie dokumentacji wszelkich działań podejmowanych wobec klienta.
- 4) Zgłoszenie informacji o podjętych działaniach przewodniczącemu zespołu interdyscyplinarnego.
- 5) Współpraca z instytucjami zajmującymi się przeciwdziałaniem przemocy w rodzinie w miejscu zamieszkania klienta.
- 6) Ewaluacja efektów prowadzonej działalności.
- 7) Monitorowanie sytuacji osób przebywających w Ośrodku przez pół roku po jego opuszczeniu, z możliwością wydłużenia tego okresu w zależności od sytuacji osoby doświadczającej przemocy w rodzinie.

Uwaga!

Pracownicy Specjalistycznych Ośrodków Wsparcia dla Ofiar Przemocy w Rodzinie nie posiadają uprawnień do wszczęcia procedury „Niebieskie Karty”, poprzez wypełnienie formularza „Niebieska Karta–A”. Mogą jednak uczestniczyć w pracach zespołów interdyscyplinarnych lub grup roboczych.

7. Procedura: Zapewnienie przez ośrodki pomocy społecznej na terenie województwa podkarpackiego gotowości przystąpienia przez pracowników socjalnych do czynności interwencyjnych na telefoniczne wezwanie policjanta w sytuacji, gdy sprawca przemocy jest zatrzymany i rodzina wyraża potrzebę wsparcia ze strony pracownika socjalnego.

Zasady postępowania:

Powiadomienie pracownika socjalnego przez policjanta następuje w dniu interwencji, bądź w przypadku dni wolnych od pracy - w pierwszy dzień roboczy po przeprowadzonej interwencji.

Pracownik socjalny odwiedza wskazaną rodzinę w pierwszy dzień roboczy lub w przypadku dni wolnych od pracy – w następny dzień roboczy po uzyskaniu informacji o policyjnej interwencji zakończonej zatrzymaniem sprawcy, rozpoznając sytuację rodziny, jej potrzeby oraz udzielając niezbędnego wsparcia i pomocy.

Czynności prowadzi się do momentu faktycznego uruchomienia działań pomocowych w ramach procedury „Niebieskie Karty”, a następnie powinna nastąpić ich kontynuacja lub rozwinięcie w ramach tej procedury. Sugeruje się, aby pracownik socjalny podejmujący ww. oddziaływania był powoływany w skład grupy roboczej pracującej z daną rodziną.

W celu dokonania identyfikacji skali działań, jakie będą podejmowane przez ośrodki pomocy społecznej w ramach proponowanej procedury, wprowadzony zostaje obowiązek dokonywania sprawozdawczości z prowadzonych czynności, raz na kwartał (do 15 dnia miesiąca po zakończeniu danego kwartału), w następującym układzie tabelarycznym.

Tabela (wzór).

Czynności przeprowadzone przez pracowników socjalnych Ośrodka Pomocy Społecznej w stosunku do rodzin, w związku z zatrzymaniem przez Policję osoby podejrzanej o stosowanie przemocy w rodzinie.

Nazwa Ośrodka Pomocy Społecznej	Miesiąc i rok	Liczba rodzin ogółem objętych pomocą / wsparciem ¹	Liczba wizyt / spotkań z poszczególnymi rodzinami objętymi pomocą / wsparciem ²	Zastosowane formy pomocy / wsparcia ³

¹ Dotyczy rodzin w których pracownik socjalny podjął interwencję, po zgłoszeniu przez policjanta, po policyjnej interwencji zakończonej zatrzymaniem sprawcy.

² Należy wpisać liczbę spotkań z każdą rodziną objętą pomocą (np. rodzina nr 1 - ... spotkań, rodzina nr 2 - ... spotkań, itd.).

³ Działania należy jednoznacznie opisać, odrębnie w odniesieniu do każdej rodziny wpisanej w kolumnie 4 (np. pomoc finansowa, rzeczowa, poradnictwo, pomoc w uzyskaniu mieszkania, skierowanie do SOW, OIK, wsparcie i in.)

8. Wskazówki dotyczące zasad postępowania z osobami uwikłanymi w problem przemocy w rodzinie.

8.1. Spotkanie z osobą doznającą przemocy.⁹

Spotkanie członków zespołu interdyscyplinarnego lub grupy roboczej z osobą doznającą przemocy odbywa się na posiedzeniu, w trakcie którego wypełnia się formularz „Niebieska Karta-C”. Jest to jeden z bardziej newralgicznych momentów procedury, głównie z uwagi na postawę osoby doznającej przemocy. Uregulowanie procedury w taki sposób, że osoba doznająca przemocy spotyka się z kilkoma osobami w jednej chwili, niejednokrotnie stanowi bardzo istotny czynnik stresogenny dla tej osoby. Zarówno sam przebieg spotkania, jak i jego przygotowanie powinno odbywać się w taki sposób, aby zminimalizować ewentualne negatywne skutki dla osoby doznającej przemocy. Jeżeli zaproszenie na posiedzenie grupy lub zespołu zostanie przekazane osobie doznającej przemocy przez osobę jej znaną już ze wcześniejszych czynności np. tą, która wypełniła „Niebieską Kartę-A” oraz będzie połączone z informacją, kto będzie na posiedzeniu oraz jaki będzie jego przebieg, z pewnością pozwoli to osobie doznającej przemocy mniej obawiać się tego spotkania. Samo spotkanie powinno też odbywać się w takiej atmosferze, aby nie stawiać osoby doznającej przemocy w pozycji petenta, nie sprowadzać rozmowy do jej odpytywania.

W trakcie spotkania ustala się indywidualny plan pomocy dla osoby doznającej przemocy. Formularz „Niebieska Karta-C” zawiera propozycję zadań, które mogą być nałożone na poszczególne służby. Należy jednak pamiętać, że zawarte w formularzu działania są przykładowe i powinny ulegać uzupełnieniu lub modyfikacji w zależności od stanu faktycznego konkretnej sytuacji. To co jest charakterystyczne w indywidualnym planie pomocy, to fakt użycia przez ustawodawcę trybu niedokonanego w sposobie opisu zadań, których realizacja zależy od zachowania członków rodziny np. skierowanie do udziału w grupach wsparcia dla osób współzależniowych, a nie udział w grupach itd. Należy każdorazowo przy wprowadzaniu własnych zapisów do planu pomocy pamiętać o tej zasadzie. Nie sposób bowiem przewidzieć, czy członkowie rodziny skorzystają z proponowanych im form wsparcia, a od tego czy plan pomocy będzie mógł być zrealizowany, będzie zależała możliwość zakończenia procedury „Niebieskie Karty”.

Podczas spotkania z osobą doznającą przemocy możliwe jest podjęcie przez nią określonych zobowiązań, a informacja o nich jest umieszczana w pkt VI formularza „Niebieska Karta-C”. Jest to punkt procedury, który może być przez osobę doznającą

⁹ Grzegorz Wrona, „Przewodnik po procedurze Niebieskie Karty dla osób zajmujących się pomaganiem osobom w sytuacji występowania przemocy w rodzinie z problemem alkoholowym” opracowanie wykonane na zlecenie Regionalnego Ośrodka Polityki Społecznej Województwa Śląskiego, Katowice 2013 r.

przemocy odebrany jako stawiający ją w pozycji podrzędnej w stosunku do osób udzielających wsparcia. O ile zasadnym jest czynienie konkretnych ustaleń w zakresie działań osoby doznającej przemocy, o tyle brak jest możliwości odmowy udzielenia wsparcia osobie, która ze zobowiązań określonych w pkt VI się nie wywiąże. Jednym z charakterystycznych zachowań osób doznających przemocy jest bowiem wycofywanie się z podejmowania wcześniej ustalonych działań w zakresie przeciwdziałania przemocy w rodzinie. Zarówno cykle przemocy, jak i postawa sprawcy, mają decydujący wpływ na zachowanie osoby doznającej przemocy. Należy zatem mieć na względzie, że ustalenie konkretnych zobowiązań ma bardziej na celu ustalenie kierunków działania niż elementu służącego rozliczeniu osoby doznającej przemocy.

8.2. Spotkanie z osobą stosującą przemoc.¹⁰

Przewodniczący zespołu interdyscyplinarnego wzywa osobę stosującą przemoc w rodzinie na spotkanie zespołu lub grupy (§ 17 ust. 1 rozporządzenia NK). Zaznaczyć należy, że członkowie zespołu lub grupy nie mają żadnego formalnego instrumentu pozwalającego im wymusić obecność sprawcy na spotkaniu. Przyjąć zatem należy, że jego obecność ma charakter dobrowolny. Z drugiej strony fakt niestawienia się na spotkanie niewątpliwie będzie dla sprawcy rodził skutki negatywne, polegające na tym, że może on nie mieć możliwości wypowiedzenia się co do sytuacji związanej z jego osobą. Zadania jakie ustawodawca nałożył na członków zespołu lub grupy wobec osoby stosującej przemoc są następujące:

- diagnoza sytuacji rodziny, co do której istnieje podejrzenie, że jest dotknięta przemocą,
- przekazywanie informacji o konsekwencjach popełnianych czynów,
- motywowanie do udziału w programach oddziaływań korekcyjno-edukacyjnych,
- przeprowadzenie rozmowy pod kątem nadużywania alkoholu, środków odurzających, substancji psychotropowych lub leków,
- przekazywanie informacji o koniecznych do zrealizowania działaniach w celu zaprzestania stosowania przemocy w rodzinie,
- jeśli sprawca przemocy w rodzinie nadużywa alkoholu – skierowanie osoby do gminnej komisji rozwiązywania problemów alkoholowych.

W trakcie spotkania wypełnia się formularz „Niebieska Karta-D”, w którym poza ustaleniami dotyczącymi rodzaju stosowanej przemocy, zawiera się również informacje

¹⁰ Grzegorz Wrona, „Przewodnik po procedurze Niebieskie Karty dla osób zajmujących się pomaganiem osobom w sytuacji występowania przemocy w rodzinie z problemem alkoholowym” opracowanie wykonane na zlecenie Regionalnego Ośrodka Polityki Społecznej Województwa Śląskiego, Katowice 2013 r.

o zobowiązaniach, jakie na siebie przyjmuje sprawca przemocy. W tym przypadku, odmiennie niż co do osoby doznającej przemocy, możliwe jest uzależnienie dalszych działań wobec sprawcy od wywiązywania się przez niego z podjętych zobowiązań. Nie można jednak zapomnieć, że celem działania członków zespołu lub grupy nie jest zastraszenie sprawcy, a zmotywowanie do zmiany swojej postawy. Skuteczniejszą zatem metodą może być próba nawiązania ze sprawcą kontaktu, niż sformalizowane przekazanie informacji o obowiązującym stanie prawnym.

8.3. Bierna postawa osoby doznającej przemocy i sprawcy przemocy.¹¹

Wszczęcie i prowadzenie procedury nie jest uzależnione od zgody osoby doznającej przemocy. Przyjęto takie rozwiązanie z uwagi na często spotykaną postawę osób doznających przemocy polegającą na wycofywaniu się ze współpracy z instytucjami odpowiedzialnymi za przeciwdziałanie przemocy w rodzinie. Przyjęto zatem zasadę, że zgoda osoby doznającej przemocy nie jest wymagana dla prowadzenia procedury. W konsekwencji nawet jeśli osoba doznająca przemocy składa ustny lub pisemny wniosek o zakończenie procedury, nie może ten fakt stać się podstawą jej zakończenia.

Prowadzenie procedury w sytuacji, kiedy osoba doznająca przemocy odmawia jakiegokolwiek współpracy, zrywa jakikolwiek kontakt z przedstawicielami podmiotów uprawnionych do prowadzenia procedury, czy nawet staje się wobec nich wroga, jest w sposób bardzo istotny utrudnione, a czasem wręcz niemożliwe. Za niedopuszczalne i naganne należy uznać wszelkiego rodzaju próby zastraszenia osoby doznającej przemocy np. poprzez zagrożenie wszczęciem postępowania o pozbawienie władzy rodzicielskiej nad dzieckiem, jeśli nie podejmie ona współpracy. Takie działanie, pomimo, że może doprowadzić do wypełnienia druków NK, to nie ma nic wspólnego z pomocą i przeciwdziałaniem przemocy w rodzinie. Przeciwnie, osoby prowadzące procedurę stosują wtedy taką samą metodę jak sprawca przemocy, niczym się od niego nie różniąc.

W takich sytuacjach należy w taki sposób ukształtować plan pomocy, aby w określonych odstępach czasu np. 2 tygodni, podejmować próby kontaktu z osobą doznającą przemocy. Jeśli się to kilkakrotnie nie uda oraz nie będzie żadnych informacji o doznawanej przemocy, należy zakończyć procedurę.

Zupełnie inna sytuacja będzie miała miejsce jeżeli bierną postawę prezentuje sprawca przemocy. Sytuacja ta zadziała na jego niekorzyść, w tym sensie, że skoro się nie

¹¹ Grzegorz Wrona, „Przewodnik po procedurze Niebieskie Karty dla osób zajmujących się pomaganiem osobom w sytuacji występowania przemocy w rodzinie z problemem alkoholowym” opracowanie wykonane na zlecenie Regionalnego Ośrodka Polityki Społecznej Województwa Śląskiego, Katowice 2013 r.

wypowiedział co do zarzutu stosowania przemocy, uznanym może być, że ją stosuje. Ponieważ członkowie grup roboczych/zespołów interdyscyplinarnych nie mają żadnej możliwości zmuszenia sprawcy przemocy do czynnego uczestniczenia w procedurze, pozostaje zawiadomienie o fakcie stosowania przemocy prokuraturę/policję i sąd rodzinny, jeśli przemoc skierowana jest również w stosunku do dzieci.

8.4. Zmiana miejsca zamieszkania przez członków rodziny.¹²

Analizując sytuacje zmiany miejsca zamieszkania przez członków rodziny należy rozważyć trzy możliwości: osoba doznająca przemocy zmienia miejsce zamieszkania, osoba stosująca przemoc zmienia miejsce zamieszkania, cała rodzina zmienia miejsce zamieszkania.

Poniżej rozpatrywana jest sytuacja, w której pomimo zmiany miejsca zamieszkania nadal dochodzi do aktów przemocy, a członkowie rodziny spełniają przesłanki do objęcia ich procedurą NK.

Stanowisko Ministerstwa Pracy i Polityki Społecznej w tym zakresie wyrażone na stronie internetowej (...) wskazuje, że jeżeli sprawca lub osoba doznająca przemocy zmienia miejsce zamieszkania, należy równolegle w dwóch gminach, w których osoby te zamieszkują, prowadzić procedurę NK. Ministerstwo stoi na stanowisku, że gmina, która wcześniej wszczęła procedurę winna skierowany formularz „Niebieska Karta-A” wraz z pismem przewodnim przekazać do gminy właściwej ze względu na miejsce zamieszkania osoby, która się wyprowadziła. Procedura powinna być przez obie gminy prowadzona na zasadzie „współpracy”. (...)

Każdorazowo należy pamiętać o zachowaniu zasad związanych z bezpieczeństwem i ochroną danych osobowych członków rodziny.

¹² Grzegorz Wrona, „Przewodnik po procedurze Niebieskie Karty dla osób zajmujących się pomaganiem osobom w sytuacji występowania przemocy w rodzinie z problemem alkoholowym” opracowanie wykonane na zlecenie Regionalnego Ośrodka Polityki Społecznej Województwa Śląskiego, Katowice 2013 r.

9. Wskazówki do pracy dla zespołów interdyscyplinarnych i grup roboczych w zakresie realizacji procedury „Niebieskie Karty”.

- 1) Procedura „Niebieskie Karty” wszczynana jest w każdym przypadku, w którym zaistnieje podejrzenie stosowania przemocy w rodzinie.
- 2) Procedurę „Niebieskie Karty”, poprzez wypełnienie formularza „Niebieska Karta-A” wszczynają podmioty wymienione w *art. 9 d ust. 2 ustawy o przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie*.
- 3) Uprawnienia do wszczęcia procedury „Niebieskie Karty” nie posiadają specjalistyczne ośrodki wsparcia dla ofiar przemocy w rodzinie.
- 4) Podjęcie interwencji w środowisku wobec rodziny dotkniętej przemocą odbywa się w oparciu o procedurę „Niebieskie Karty” i nie wymaga zgody osoby, która jest dotknięta przemocą w rodzinie (*art. 9 d ust. 1 ustawy o przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie*).
- 5) Po wypełnieniu formularza „Niebieska Karta-A” osobie, co do której istnieje podejrzenie, że jest dotknięta przemocą w rodzinie, przekazuje się formularz „Niebieska Karta-B”. Jeśli osobą, co do której istnieje podejrzenie, że jest dotknięta przemocą w rodzinie jest dziecko, formularz „Niebieska Karta-B” przekazuje się „bezpiecznemu” rodzicowi, opiekunowi prawnemu lub faktycznemu albo osobie, która zgłosiła podejrzenie stosowania przemocy w rodzinie.
- 6) W trakcie trwania procedury wypełniane są odpowiednio formularze:
 - „Niebieska Karta-C” – na posiedzeniu zespołu interdyscyplinarnego lub grupy roboczej, w obecności zaproszonej osoby co do której istnieje podejrzenie, że jest dotknięta przemocą w rodzinie,
 - „Niebieska Karta-D” – członkowie zespołu interdyscyplinarnego lub grupy roboczej wypełniają formularz w obecności osoby, wobec której istnieje podejrzenie, że stosuje przemoc w rodzinie.
- 7) Pracę nad indywidualnym przypadkiem należy rozpocząć od dokładnej diagnozy sytuacji osoby doznającej przemocy i jej rodziny.
- 8) Rozmowę z osobą doznającą przemocy należy prowadzić w warunkach gwarantujących jej poszanowanie godności oraz poczucie bezpieczeństwa, rozmowa nie może mieć charakteru przesłuchania.
- 9) Indywidualny plan pomocy powinien powstać we współpracy z osobą doznającą przemocy w rodzinie, jako odpowiedź na potrzeby tej osoby oraz na każdym etapie być z nią uzgadniany. Powinien obejmować działania skierowane zarówno do niej samej,

jak i do całej rodziny. Wszelkie zmiany w indywidualnym planie pomocy powinny być dokumentowane.

- 10) Osoba doznająca przemocy w rodzinie powinna być czynnym uczestnikiem i realizatorem planu pomocy oraz uzyskać wszelkie niezbędne formy wsparcia i pomocy, adekwatne do sytuacji, w jakiej się znajduje.
- 11) Wszystkie działania prowadzone przez członków zespołu interdyscyplinarnego/grupy roboczej w ramach procedury „Niebieskie Karty” powinny być dokumentowane (*art. 9 b ust. 3 pkt 3 w zw. z art. 9 d ust. 3 ustawy o przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie, a także, § 10 ust. 1 rozporządzenia w sprawie procedury „Niebieskie Karty” oraz wzorów formularzy „Niebieska Karta”*).
- 12) Prowadzona dokumentacja powinna być odpowiednio zabezpieczona, w sposób uniemożliwiający wgląd osób trzecich.
- 13) Informacje uzyskane podczas realizacji procedury „Niebieskie Karty” podlegają szczególnej ochronie. Oznacza to również, że można odmówić osobie stosującej przemoc w rodzinie prawa wglądu do danych, czy otrzymywania kopii dokumentów. Co prawda zgodnie z *art. 73 § 1 Kodeksu postępowania administracyjnego* „strona ma prawo wglądu w akta sprawy, sporządzania z nich notatek, kopii lub odpisów (...)”. Zespół Interdyscyplinarny i grupa robocza nie są jednak organami administracji publicznej, a same „Niebieskie Karty” nie są procedurą postępowania administracyjnego, więc przepis ten nie ma w tym przypadku zastosowania. Dodatkowo, biorąc pod uwagę specyfikę zjawiska przemocy i jej mechanizmy, prawdopodobnym może być, że sprawca przemocy może wpływać na osobę, która ujawniła fakt, że stosuje on przemoc w rodzinie. W takiej sytuacji warto rozważyć zapisy *art. 34 Ustawy o ochronie danych osobowych*, które stanowią, iż „administrator danych odmawia osobie, której dane dotyczą, udzielenia informacji, o których mowa w art. 32 ust. 1 pkt 1-5a, jeżeli spowodowałyby to: zagrożenie (...) życia i zdrowia ludzi lub bezpieczeństwa i porządku publicznego” albo „istotne naruszenie dóbr osobistych osób, których dane dotyczą, lub innych osób (art. 34 ust. 2 i 4).
- 14) Oświadczenie złożone przez osobę doznającą przemocy w rodzinie o ustaniu zachowań przemocowych sprawcy, nie może stanowić jedynej podstawy do zakończenia procedury „Niebieskie Karty”.
- 15) Zakończenie procedury „Niebieskie Karty” następuje wyłącznie w przypadku okoliczności opisanych w *§ 18 ust. 1 rozporządzenia Rady Ministrów w sprawie procedury „Niebieskie Karty” oraz wzorów formularzy „Niebieska Karta”* i wymaga

udokumentowania w formie protokołu podpisanego przez przewodniczącego zespołu interdyscyplinarnego oraz powiadomienia podmiotów uczestniczących w procedurze.

10. Wskazówki dotyczące tworzenia gminnych oraz powiatowych programów przeciwdziałania przemocy w rodzinie oraz ochrony ofiar przemocy w rodzinie.

Zgodnie z zasadami ustalonymi w *ustawie o przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie* (Dz.U.2015.1390 j.t.):

- 1) do zadań własnych gminy należy w szczególności tworzenie gminnego systemu przeciwdziałania przemocy w rodzinie, w tym opracowanie i realizacja gminnego programu przeciwdziałania przemocy w rodzinie oraz ochrony ofiar przemocy w rodzinie (*art. 6 ust. 2 pkt 1 ww. ustawy*),
- 2) do zadań własnych powiatu należy w szczególności opracowanie i realizacja powiatowego programu przeciwdziałania przemocy w rodzinie oraz ochrony ofiar przemocy w rodzinie (*art. 6 ust. 3 pkt 1 ww. ustawy*).

Celem ujednoczenia działań w ww. zakresie, proponuje się opisanie poniżej zasady opracowywania programów.

Program to dokument o charakterze operacyjno – wdrożeniowym, jego podstawową rolę powinno być uszczegółowienie i przełożenie zapisów dokumentu wyższego rzędu na konkretne działania. Powinien wskazywać, w jaki sposób osiągnięte zostaną założone cele, spójne z lokalną strategią. Powinien jasno opisywać kwestie organizacyjne. Program powinien zawierać m.in.:

- 1) pełną nazwę, wynikającą z brzmienia zapisów zawartych w *ustawie o przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie*,
- 2) aktualną diagnozę zjawiska przemocy w rodzinie na terenie gminy/powiatu, w tym w odniesieniu do gmin – ustalenie odsetka populacji rodzin zagrożonych przemocą w rodzinie (działanie 1.1.2. *Krajowego Programu Przeciwdziałania Przemocy w Rodzinie*), a także diagnozę zasobów i potencjału gminy/powiatu w programowanym obszarze (mocne strony, słabe strony, szanse, zagrożenia),
- 3) odniesienie do obowiązujących przepisów prawa, innych aktualnie obowiązujących dokumentów, strategii i programów wieloletnich, wskazujących obszary działania,
- 4) wskazanie kierunków działania,
- 5) określenie celów głównych, strategicznych i szczegółowych programu,
- 6) przejrzystą strukturę celów, zadań i określenie sposobu ich realizacji. Cel winien: zawierać konkretny przekaz (być szczegółowy), być mierzalny (jego realizacja powinna być możliwa do liczbowego wyrażenia), wzbudzać ciekawość i chęć do działania

(atrakcyjny), być realistyczny (możliwy do osiągnięcia), być terminowy (określony czasowo)¹³,

- 7) określenie zadań w ramach programu,
- 8) określenie adresatów (pośrednich i bezpośrednich) programu oraz poszczególnych zadań,
- 9) określenie realizatorów programu oraz poszczególnych zadań, ze wskazaniem jednostki koordynującej zaplanowane zadania,
- 10) precyzyjny harmonogram z terminami realizacji zadań, ze wskazaniem na zadania o charakterze krótkoterminowym, długoterminowym, ciągłym oraz zadania jednorazowe i realizowane cyklicznie,
- 11) wskazanie oczekiwanych rezultatów, wymiernych efektów zaplanowanych zadań,
- 12) określenie i opisanie wskaźników, które pozwolą dokonać oceny (jakościowej i ilościowej), stopnia zmian zachodzących na skutek realizacji programu,
- 13) szczegółowy opis zasad prowadzenia monitoringu, ewaluacji oraz sprawozdawczości z realizacji programu, ze wskazaniem mierników, wskaźników, kryteriów oraz narzędzi ich gromadzenia,
- 14) określenie terminu oraz podmiotów odpowiedzialnych za prowadzenie monitoringu, ewaluacji oraz sprawozdawczości z realizacji programu,
- 15) określenie zasad i źródeł finansowania zaplanowanych zadań/działań.

¹³ Formuła SMART.

11. Zasady opracowywania programów oddziaływań korekcyjno–edukacyjnych dla osób stosujących przemoc w rodzinie.

Ustawa o przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie nakłada na samorządy powiatowe zadanie, jakim jest opracowanie i realizacja programów oddziaływań korekcyjno–edukacyjnych dla osób stosujących przemoc w rodzinie. Jest to zadanie z zakresu administracji rządowej powierzone powiatom.

Biorąc pod uwagę wyniki kontroli prowadzonych w ww. zakresie przez służby Wojewody, a także celem ujednoczenia interpretacji i realizacji przedmiotowych oddziaływań w skali województwa, proponuje się wprowadzenie zasad opracowywania i realizacji programów kierowanych do osób stosujących przemoc w rodzinie.

- 1) Oddziaływania korekcyjno-edukacyjne wobec osób stosujących przemoc w rodzinie kierowane są w szczególności do:
 - a) osób skazanych za czyny związane ze stosowaniem przemocy w rodzinie, odbywających karę pozbawienia wolności w zakładach karnych albo wobec których sąd warunkowo zawiesił wykonywanie kary, zobowiązując je do uczestnictwa w oddziaływaniach korekcyjno-edukacyjnych,
 - b) osób stosujących przemoc w rodzinie, które uczestniczą w terapii leczenia uzależnienia od alkoholu lub narkotyków, lub innych środków odurzających, substancji psychotropowych albo środków zastępczych, dla których oddziaływania korekcyjno-edukacyjne mogą stanowić uzupełnienie podstawowej terapii,
 - c) osób, które w wyniku innych okoliczności zgłoszą się do uczestnictwa w programie korekcyjno-edukacyjnym.
- 2) Program oddziaływań korekcyjno–edukacyjnych dla osób stosujących przemoc w rodzinie powinien być zatwierdzony uchwałą rady powiatu jako oddzielny program, ewentualnie może stanowić integralną część powiatowego programu przeciwdziałania przemocy w rodzinie oraz ochrony ofiar przemocy w rodzinie.
- 3) Program oddziaływań korekcyjno – edukacyjnych winien zawierać m.in.:
 - a) lokalną diagnozę zjawiska przemocy w rodzinie, ze szczególnym uwzględnieniem danych dotyczących sprawców przemocy w rodzinie,
 - b) założenia formalne organizacji programu, w tym czasokres jego obowiązywania,
 - c) założenia merytoryczne realizacji programu, w tym określenie założeń oraz celów programu, metod i form pracy,
 - d) tematykę zajęć, poszczególnych spotkań,
 - e) harmonogram realizacji programu,

- f) zasady dokumentowania prowadzonych działań,
 - g) zasady i terminy dokonywania monitorowania, ewaluacji oraz sprawozdawczości programu,
 - h) zasady i terminy monitorowania zachowań uczestników programu w trakcie programu oraz po jego zakończeniu.
- 4) Liczba godzin programu: zaleca się, aby liczba godzin pracy grupowej dla jednej grupy wynosiła co najmniej 60 godzin, liczba ta może być odpowiednio zwiększana. Sugerowana liczba godzin pracy indywidualnej, to min. 2 godziny na uczestnika programu, liczba ta również może być zwiększana.
- 5) Formy pracy: preferowaną formą realizacji programu jest praca grupowa, która powinna zostać uzupełniona spotkaniami indywidualnymi.
- 6) Przystępując do realizacji programu należy dążyć do zapewnienia takiej liczby jego uczestników, która umożliwi właściwy przebieg procesu grupowego, tj. około 10 do 15 osób w grupie, z możliwymi ewentualnymi odchyleniami od tej liczby w trakcie trwania programu. Na taką liczbę uczestników planowane są środki finansowe na realizację programu. Możliwe jest uruchomienie programu z mniejszą liczbą uczestników, po pisemnym zgłoszeniu tego faktu do PUW. W przypadku uruchomienia oddziaływań korekcyjno-edukacyjnych z mniejszą grupą osób, może nastąpić ustalenie kwoty dotacji na realizację programu niższej, niż zakładana w planie finansowym na dany rok.
- 7) Miejsce realizacji programu:
- a) zajęcia powinny być realizowane poza miejscem udzielania pomocy osobom doświadczającym przemocy w rodzinie,
 - b) dopuszczalne są następujące miejsca realizacji: zakłady karne, ośrodki i poradnie leczenia uzależnień, powiatowe centra pomocy rodzinie, ośrodki pomocy społecznej – poza godzinami pracy, urzędy gmin, starostwa powiatowe – jeśli nie mieszczą się tam instytucje udzielające pomocy osobom poszkodowanym, inne miejsca wynajęte lub udostępnione na ten cel, w których nie udziela się pomocy osobom doświadczającym przemocy,
 - c) niedozwolone miejsca realizacji: specjalistyczne ośrodki wsparcia dla ofiar przemocy w rodzinie, ośrodki interwencji kryzysowej, powiatowe centra pomocy rodzinie, ośrodki pomocy społecznej – w godzinach udzielania pomocy osobom doświadczającym przemocy, tzn. gdy istnieje prawdopodobieństwo spotkania się osoby poszkodowanej i stosującej przemoc w rodzinie,

- d) realizatorzy mogą korzystać z lokali wynajmowanych, udostępnionych przez inne podmioty na zasadach porozumień lub w innym trybie,
 - e) miejsce realizacji powinno zapewniać pomieszczenie do pracy grupowej, sala dla około 10-15 osób z możliwością ułożenia krzeseł/foteli odpowiednio do potrzeb grupy, wyposażona w dodatkowy sprzęt: tablice flipchart, rzutnik, TV i in. W miarę możliwości: pomieszczenie do pracy indywidualnej: pokój/miejsce do spotkań klienta i realizatora programu bez obecności innych osób.
- 8) Kwalifikacje prowadzących: zgodnie z § 9 rozporządzenia z dnia 22 lutego 2011 r. w sprawie standardu podstawowych usług świadczonych przez specjalistyczne ośrodki wsparcia dla ofiar przemocy w rodzinie, kwalifikacji osób zatrudnionych w tych ośrodkach, szczegółowych kierunków prowadzenia oddziaływań korekcyjno–edukacyjnych wobec osób stosujących przemoc w rodzinie oraz kwalifikacji osób prowadzących oddziaływanie korekcyjno–edukacyjne (Dz.U.2011.50.259) oddziaływanie korekcyjno–edukacyjne mogą być prowadzone przez osoby, które:
- a) ukończyły studia II stopnia na jednym z kierunków: psychologia, pedagogika, pedagogika specjalna, nauki o rodzinie, politologia, politologia i nauki społeczne w zakresie pedagogiki opiekuńczo–wychowawczej, resocjalizacji lub pracy socjalnej, albo na innym kierunku uzupełnionym studiami podyplomowymi w zakresie psychologii, pedagogiki, resocjalizacji,
 - b) posiadają zaświadczenie o ukończeniu szkoleń w zakresie przeciwdziałania przemocy w rodzinie w wymiarze co najmniej 100 godzin, w tym w wymiarze 50 godzin w zakresie pracy z osobami stosującymi przemoc w rodzinie,
 - c) mają udokumentowany co najmniej 3-letni staż pracy w instytucjach realizujących zadania na rzecz przeciwdziałania przemocy w rodzinie.
- 9) Rekrutacja do programu powinna odbywać się poprzez:
- a) upowszechnianie informacji o programie na stronach internetowych instytucji udzielających pomocy, w biuletynach instytucji pomocowych, podczas kampanii społecznych i informacyjnych, w postaci informacji, ulotek, plakatów umieszczanych w instytucjach użyteczności publicznej, jednostkach organizacyjnych pomocy społecznej, jednostkach wymiaru sprawiedliwości i in.,
 - b) współpracę z instytucjami (zakłady karne, sądy, prokuratura, powiatowe centra pomocy rodzinie, ośrodki pomocy społecznej, zespoły interdyscyplinarne i in.), poprzez spotkania z przedstawicielami ww. podmiotów, konferencje, szkolenia, zawieranie stosownych porozumień, przekazywanie informacji pisemnych, ulotek, plakatów itp. Zaleca się,

aby przed każdym rozpoczęciem nowej edycji programu, odbyło się spotkanie informacyjne z lokalnymi instytucjami (sądy, policja, prokuratura, PCPR, OPS-y i in.), dotyczące uruchomienia kolejnej edycji programu, jego istoty, treści, przebiegu i organizacji,

- c) podczas zgłaszania i kwalifikacji osób do udziału w oddziaływaniach korekcyjno-edukacyjnych nie obowiązuje rejonizacja.
- 10) Programy oddziaływań korekcyjno-edukacyjnych dla osób stosujących przemoc w rodzinie mogą mieć różne podstawy teoretyczne, wynikające m.in. z miejsc prowadzenia zajęć, preferencji autorów i in. W treści programu należy określić jego podstawy teoretyczne lub źródła/modele, na których program jest oparty (np. Duluth, TZA ART, program autorski i in.).
- 11) Diagnoza uczestników: powinna stanowić integralną część programu, powinna mieć charakter diagnozy wstępnej prowadzonej w ramach spotkań indywidualnych, a jej wynikiem powinno być podpisanie kontraktu z uczestnikiem, następnie w miarę potrzeb może zostać przeprowadzona diagnoza pogłębiona.
- a) diagnoza wstępna obejmuje wstępne rozpoznanie, w celu określenia motywacji uczestnika, uzyskania informacji o jego sytuacji życiowej, sposobach funkcjonowania, specyfice zachowań przemocowych, jakie stosuje, cechach osobistych istotnych dla pracy korekcyjnej. Powinna zostać opisana i włączona do dokumentacji klienta,
 - b) pogłębiona diagnoza, dokonywana jest odpowiednio do potrzeb, np. w połowie uczestnictwa w programie. W jej trakcie uzyskuje się bardziej szczegółowe informacje o funkcjonowaniu i przeszłości uczestników. Powinna zostać opisana i włączona do dokumentacji klienta.
- 12) Kontrakt z uczestnikiem programu to dokument, w którym uczestnik akceptuje i podpisuje zasady udziału w programie, w tym uzyskuje informację o wymiarze godzin niezbędnych do uzyskania zaświadczenia o ukończeniu programu. Ponadto wskazane jest uzyskanie zgody uczestnika na: przetwarzanie danych osobowych – pod kątem wymiany informacji pomiędzy instytucjami zajmującymi się pomaganiem rodzinie, kontaktu osób prowadzących program z rodziną uczestnika, w tym z osobami poszkodowanymi, monitoringu funkcjonowania uczestnika w relacjach rodzinnych po zakończeniu udziału w programie – do 3 lat po zakończeniu zajęć.
- 13) Cele programu: opisane zostały w § 4 rozporządzenia w sprawie standardu podstawowych usług świadczonych przez specjalistyczne ośrodki wsparcia dla ofiar przemocy w rodzinie, kwalifikacji osób zatrudnionych w tych ośrodkach, szczegółowych

kierunków prowadzenia oddziaływań korekcyjno–edukacyjnych wobec osób stosujących przemoc w rodzinie oraz kwalifikacji osób prowadzących oddziaływania korekcyjno–edukacyjne. Obejmują one:

- a) powstrzymanie osoby stosującej przemoc w rodzinie przed dalszym stosowaniem przemocy,
 - b) rozwijanie umiejętności samokontroli i współżycia w rodzinie,
 - c) kształtowanie umiejętności w zakresie wychowywania dzieci bez używania przemocy w rodzinie,
 - d) uznanie przez osobę stosującą przemoc w rodzinie odpowiedzialności za jej stosowanie,
 - e) zdobycie i poszerzenie wiedzy na temat mechanizmów powstawania przemocy w rodzinie,
 - f) zdobycie umiejętności komunikowania się i rozwiązywania konfliktów w rodzinie bez stosowania przemocy,
 - g) uzyskanie informacji o możliwościach podejmowania działań terapeutycznych.
- 14) Organizacja prowadzenia zajęć: realizacja programu winna być oparta o szczegółowy harmonogram zajęć, określający liczbę godzin spotkań indywidualnych i grupowych, czas ich trwania, tematykę i in. Łączny czas programu powinien obejmować 60-120 godzin zajęć, a przerwy pomiędzy kolejnymi zajęciami nie powinny być dłuższe, niż tydzień. Minimalny czas zajęć programu winien wynosić 60 godzin spotkań grupowych i być poszerzony o spotkania indywidualne z każdym z uczestników. Osoby, które ukończą program powinny otrzymać stosowane zaświadczenie.
- 15) Zasady monitorowania, ewaluacji oraz sprawozdawczości z realizowanych działań. Monitorowanie i ewaluacja oddziaływań programu powinny obejmować między innymi:
- a) monitorowanie przebiegu procesu grupowego, w tym m.in. efektów postrzeganych przez prowadzących i uczestników programu, dotyczących: postaw uczestników wobec przemocy, efektów treningu kontroli złości i agresji, sposoby prowadzenia i wartości programu ze strony uczestników,
 - b) badanie efektywności poszczególnych etapów programu (np. ankiety pre-, post-, dotyczące zakresu realizowanych treści programu),
 - c) badanie efektywności programu, poprzez różnego rodzaju analizy, badania ankietowe np. zmiany postaw i zachowań oraz poziomu zadowolenia z udziału w programie, ponadto wskazane jest dążenie do kontaktu z rodziną uczestnika programu w trakcie jego realizacji i po zakończeniu, a także pozyskiwanie informacji od służb i instytucji pracujących z uczestnikiem lub byłym uczestnikiem programu,

- d) monitorowanie uczestników programu w trakcie jego trwania oraz po jego zakończeniu - do 3 lat (np. na podstawie kontaktu z samym uczestnikiem, jego rodziną, poprzez informacje pozyskiwane od służb i instytucji pracujących z uczestnikiem lub byłym uczestnikiem programu).
- 16) Uczestnik może wziąć udział w zajęciach kolejnych edycji programu, z własnej woli lub po uprzednim skierowaniu przez właściwe podmioty. Prowadzący może odmówić przyjęcia uczestnika na kolejną edycję programu ze względów organizacyjnych (zbyt liczna grupa, grupa o charakterze zamkniętym) lub ze względów bezpieczeństwa (zachowania zagrażające innym osobom, agresywne, uniemożliwiające pracę grupy i in.). W takiej sytuacji prowadzący lub organizator zajęć wskazuje osobie inne możliwości pomocy, np. udział w spotkaniach indywidualnych, terapia, wsparcie lub możliwość skorzystania z udziału w programie w innym powiecie.
- 17) Dokumentowanie prowadzonych działań - wszystkie działania prowadzone w ramach programu powinny być dokumentowane, w szczególności na etapach: rekrutacji, przeprowadzania diagnozy wstępnej oraz pogłębionej, w trakcie realizacji zajęć indywidualnych i grupowych, podczas prowadzonego monitoringu, na etapie częściowej oraz końcowej ewaluacji programu. Dokumentację przechowuje Starostwo Powiatowe lub Powiatowe Centrum Pomocy Rodzinie. Dokumentacja programu powinna być kwalifikowana i posiadać odpowiednie oznaczenia wynikające z jednolitego rzeczowego wykazu akt. Dokumentację mogą stanowić: programy oddziaływań korekcyjno-edukacyjnych dla osób stosujących przemoc w rodzinie oraz odpowiednie uchwały je wprowadzające, dokumentacja indywidualna uczestników, dokumentacja grupy (umożliwiająca identyfikację liczby osób obecnych na poszczególnych zajęciach, obrazująca tematykę oraz przebieg zajęć, uwagi z realizacji poszczególnych spotkań, liczbę godzin i in.), sprawozdania jednostkowe, częściowe (etapowe), całościowe, wnioski, notatki, zebrane dokumenty, podsumowania, opracowania, sprawozdania i in. Listy uczestników zajęć i poszczególnych spotkań w ramach programu powinny być potwierdzane osobistym podpisem uczestnika.

12. Wskazówki, dotyczące zasad opracowywania programów psychologiczno–terapeutycznych dla osób stosujących przemoc w rodzinie.

- 1) Celem realizacji programów psychologiczno–terapeutycznych dla osób stosujących przemoc w rodzinie jest zmiana wzorów zachowań.
- 2) Do programu powinna być prowadzona rekrutacja, a działania podejmowane w jej ramach należy dokumentować.
- 3) Odbiorcami programów psychologiczno-terapeutycznych są osoby stosujące przemoc w rodzinie zgłaszające się samodzielnie lub kierowane przez podmioty i instytucje, np. ośrodki pomocy społecznej, powiatowe centra pomocy rodzinie, zespoły interdyscyplinarne, kuratorską służbę sądową i in.
- 4) Program psychologiczno–terapeutyczny dla osób stosujących przemoc w rodzinie może być kierowany zarówno do osób, które uczestniczyły już wcześniej w programach oddziaływań korekcyjno-edukacyjnych dla osób stosujących przemoc w rodzinie, jak i osób, które nie brały w nich udziału, przy czym preferowaną grupą powinny być osoby, które uczestniczyły lub ukończyły program oddziaływań korekcyjno-edukacyjnych. Osoby uzależnione od alkoholu lub innych środków psychoaktywnych, które nie uczestniczyły w terapii uzależnienia, powinny być kierowane w pierwszej kolejności do właściwych jednostek terapeutycznych specjalizujących się w tym obszarze.
- 5) Przyjęcie uczestnika do programu powinno być poprzedzone wstępną kwalifikacją, podczas której przeprowadzone zostaną działania diagnostyczne. Diagnoza powinna być dokumentowana pisemnie.
- 6) Zakwalifikowanie do programu powinno kończyć się podpisaniem kontraktu, w którym uczestnik zaakceptuje i podpisze zasady udziału w programie. Kontrakt powinien określać między innymi reguły uczestnictwa w programie, w szczególności warunki jakie należy spełnić, by program ukończyć oraz okoliczności powodujące wykluczenie z programu, a także zobowiązanie uczestnika do poszanowania zasad współżycia społecznego.
- 7) Za uczestnika programu uznana może być wyłącznie osoba, która pozytywnie przejdzie działania kwalifikacyjne, podpisze kontrakt oraz rozpocznie spotkania programowe.
- 8) Przyjęty do realizacji program psychologiczno–terapeutyczny powinien zostać opracowany na piśmie i stanowić odrębny dokument, a jego elementem powinien być szczegółowy harmonogram zajęć.

- 9) Realizacja programu powinna być oparta o harmonogram zajęć, określający m.in. czas trwania programu, zamykający się w ramach danego roku kalendarzowego z podaniem miesięcy i dni, w których będzie realizowany, a także liczby godzin poszczególnych sesji i programu ogółem.
- 10) Czas programu powinien być zależny od przyjętych metod oraz form zajęć, jednak powinien być nie krótszy, niż 15 godzin zajęć przypadających na 1 uczestnika (godziny zegarowe).
- 11) Wszystkie działania wobec osób objętych programem powinny być dokumentowane (notatki z poszczególnych spotkań, podsumowanie pracy z klientem, sprawozdanie z prowadzonych działań i in.). Obecność uczestników na spotkaniach powinna być potwierdzana listami obecności podpisywanymi przez uczestników.
- 12) Spotkania z osobami stosującymi przemoc w ramach programów psychologiczno-terapeutycznych winny być realizowane poza miejscem udzielania pomocy osobom doznającym przemocy.
- 13) Osoby uczestniczące w programie, zgodnie z zapisem pkt 3.4.2 Krajowego Programu Przeciwdziałania Przemocy w Rodzinie na lata 2014-2020, powinny być objęte po ich ukończeniu badaniami skuteczności, gdzie jednym ze wskaźników może być np. liczba osób, które po ukończeniu programu powróciły do zachowań polegających na stosowaniu przemocy w rodzinie. Dopuszczalne są inne, dodatkowe formy badania skuteczności programu. Powinny one być dokumentowane pisemnie.
- 14) Podmiotem odpowiedzialnym za przygotowanie dokumentacji programu, złożenie analizy potrzeb do PUW, realizację lub nadzór nad realizacją programu, kompletowanie oraz przechowywanie dokumentacji programu, odpowiada właściwa jednostka samorządu terytorialnego szczebla powiatowego, realizująca zadania z zakresu przeciwdziałania przemocy w rodzinie.
- 15) Wysokość dotacji na realizację programu psychologiczno-terapeutycznego dla osób stosujących przemoc w rodzinie nie będzie przekraczała kwoty określonej w *załączniku nr 2 do Krajowego Programu Przeciwdziałania Przemocy w Rodzinie na lata 2014-2020 przyjętego Uchwałą Nr 76 Rady Ministrów z dnia 29 kwietnia 2014 r. (M.P.2014.445)* i będzie zależna od limitu wydatków przydzielonego przez MRPiPS dla Wojewody Podkarpackiego na ten cel oraz liczby uczestników zgłoszonych do udziału w programie przez poszczególnych wnioskodawców.
- 16) Środki finansowe na realizację programów psychologiczno-terapeutycznych mogą być wydatkowane m.in. na:

- a) wynagrodzenie specjalistów prowadzących program,
 - b) wynajmem pomieszczeń na potrzeby prowadzenia programu oraz opłacenie mediów,
 - c) zakup materiałów niezbędnych do realizacji programu, w tym biurowych (papier, tonery do drukarki i in.),
 - d) inne koszty związane z bezpośrednią realizacją programu.
- 17) Wymagane jest pisemne dokumentowanie realizacji programu: finansowe i merytoryczne, a także badanie jego skuteczności. Realizatorzy programu zobowiązani są do prowadzenia dokumentacji umożliwiającej dokonanie szczegółowej oceny (merytorycznej, formalnej oraz finansowej) realizacji zadania. Dane sprawozdawcze przekazywane przez realizatorów programów psychologiczno–terapeutycznych winny zawsze odnosić się zarówno do osób będących uczestnikami programu, jak i osób, które ukończyły program, przyjmując za ukończenie warunki wskazane przez realizatorów w programach.
- 18) Osoby będące realizatorami programów psychologiczno–terapeutycznych dla osób stosujących przemoc w rodzinie bezwzględnie powinny dysponować kwalifikacjami uprawniającymi do prowadzenia tego typu działań (psychologiczno-terapeutycznych), w tym posiadać kwalifikacje wskazane przez ustawodawcę, jako wymagane w odniesieniu do realizatorów programów oddziaływań korekcyjno-edukacyjnych dla osób stosujących przemoc w rodzinie, określone w § 9 *rozporządzenia Ministra Pracy i Polityki Społecznej z dnia 22 lutego 2011 r. w sprawie standardu podstawowych usług świadczonych przez specjalistyczne ośrodki wsparcia dla ofiar przemocy w rodzinie, kwalifikacji osób zatrudnionych w tych ośrodkach, szczegółowych kierunków prowadzenia oddziaływań korekcyjno–edukacyjnych wobec osób stosujących przemoc w rodzinie oraz kwalifikacji osób prowadzących oddziaływania korekcyjno–edukacyjne (Dz.U.2011.50.259)*. Za weryfikację posiadania przez osoby prowadzące wymaganych kwalifikacyjnych, odpowiada podmiot odpowiedzialny za jego realizację.
- 19) Po zakończeniu programu podmiot odpowiedzialny za jego realizację zobowiązany jest do przesłania do Wydziału Polityki Społecznej PUW w Rzeszowie pisemnej informacji o jego ukończeniu (w terminie 14 dni od ukończenia programu, a w przypadku programów trwających do końca roku kalendarzowego - nie później niż do dnia 7 stycznia kolejnego roku), podając następujące dane i informacje:
- a) liczba zrealizowanych programów psychologiczno–terapeutycznych dla osób stosujących przemoc w rodzinie,
 - b) liczba osób, które przystąpiły do programu,

- c) liczba osób, które ukończyły program,
- d) sprawozdanie z realizacji programu, zawierające opis oraz charakterystykę prowadzonych oddziaływań i ich efektów (opis merytoryczny),
- e) inne ważne informacje dotyczące realizacji programu.

Zaakceptował:
Dyrektor Wydziału
Polityki Społecznej
(-)
Małgorzata Dankowska